

Sinnesupplevelse i landskapsarkitekturens teori och praktik

Sensory experience in a landscape architectural
theory and practice

Malin Christensson

Självständigt arbete • 30 hp
Landskapsarkitekturprogrammet
Alnarp 2015

Sinnesupplevelse i landskapsarkitekturens teori och praktik

Sensory experience in a landscape architectural theory and practice

Författare: Malin Christensson

Handledare: Anna Jakobsson, SLU, Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Examinator: Carola Wingren, SLU, Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Bitr examinator: Eva Gustavsson, SLU, Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Omfattning: 30 hp
Nivå och fördjupning: A2E
Kurstitel: Master Project in Landscape Architecture
Kurskod: EX0775
Ämne: Landskapsarkitektur
Program: Landskapsarkitekturprogrammet

Utgivningsort: Alnarp
Utgivningsår: 2015
Omslagsbild: Foto: Malin Christensson (april, 2015), del av ifylld analysmall: Malin Christensson (april, 2015). Fotomontage: Malin Christensson (maj, 2015)
Elektronisk publicering: <http://stud.epsilon.slu.se>

Nyckelord: sinnesupplevelse, sinnlighet, landskapsteori, landskapsanalys, representation, landskapsupplevelse, kroppslig interaktion, perception

SLU, Sveriges lantbruksuniversitet
Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds- och växtproduktionsvetenskap
Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Förord

Vad är kvalité i vår utemiljö? I många fall anses landskapets huvudsakliga kvaliteter ligga i dess visuella intryck. Men våra bestående minnen av ett landskap handlar sällan om enbart visuella kvaliteter, utan betydligt oftare om känslor och upplevelser som kan vara svåra att beskriva. Hur beskriver man till exempel känslan av att springa barfota i gräset, doften av skog, eller hur vinden griper tag i kroppen?

Idén till denna uppsats uppkom när jag, efter flera års studier på landskapsarkitektprogrammet, fortfarande ansåg mig vara relativt okunnig i de meningsskapande kvaliteter som landskapet erbjuder människan genom andra sinnen än synen. För landskapsupplevelse handlar inte om enbart visuella intryck, utan om intryck från alla människans sinnen. Våra sinnen är det som kopplar ihop oss med omvärlden. Den mänskliga kroppen är inte en sluten enhet, utan i interaktionen med landskapet blir den en del av sin omgivning: en del av en större helhet.

Begreppet sinnesupplevelser introducerades för mig som ett sätt att ta del av samtliga kvaliteter som landskapet erbjuder. Uppsatsen är skriven som ett examensarbete på masternivå för landskapsarkitektutbildningen vid SLU Alnarp. Arbetet med uppsatsen har öppnat upp mitt sätt att se på omvärlden, bland annat genom att jag har börjat lägga märke till kvaliteter i landskapet som tidigare har varit svåra att definiera.

Inledningsvis vill jag rikta ett varmt tack till min handledare Anna Jakobsson, för stort engagemang, ovärderlig feedback och inspirerande samtal, samt för att hon introducerade mig till ämnet. Tack även till min fantastiska familj och vänner för stöd inte bara under skrivprocessen, utan genom hela utbildningen. Och tack Johan, för ditt stora tålamod.

Malin Christensson
Alnarp, Maj 2015

Sammandrag

Konceptet landskap associeras ofta med visuella kvaliteter, till exempel vackra landskapsvyer och landskapsarkitektonisk gestaltning som tilltalar ögat, men att uppleva samtliga kvaliteter som landskapet tillhandahåller innebär inte enbart att förlita sig på synen. Landskap är något vi upplever med alla våra sinnen, även om vi kanske inte alltid är medvetna om det.

Denna uppsats lägger fokus på hur sinnesupplevelser påverkar människans helhetsuppfattning av landskap, samt vilken betydelse sinnesupplevelser har för människans förstående för och förhållande till landskapet. Uppsatsen beskriver inledningsvis historiken till den mänskliga kroppens betydelse i upplevelse av omgivningen, samt presenterar de sinnen som har ansetts och fortfarande anses vara av stor betydelse för hur vi upplever landskap. Bredden av ämnet visas vidare genom att det i en teoretisk kontext diskuteras utifrån tre olika perspektiv på landskapsteori: filosofi/estetik, kulturgeografi och miljöpsykologi. Uppsatsen tar upp exempel på hur betydelsen av sinnesupplevelser beskrivs inom landskapsteori, samt hur sinnesupplevelser har använts inom en landskapsarkitektonisk praktik.

Slutligen diskuterar uppsatsen betydelsen för sinnesupplevelser ur ett landskapsarkitektoniskt praktiskt och teoretiskt perspektiv, där fokus läggs på diskussionen kring för och nackdelar för ett ökat användande av sinnesupplevelser i landskapsarkitektens arbetsprocess, genom landskapsanalys och representationer.

En av de viktigaste slutsatser kring denna uppsats är hur landskapsupplevelse verkar handla både om kroppslig upplevelse och mentala processer, vilket innebär att sinnesupplevelse har en viktig roll i den helhetsmässiga landskapsupplevelsen och att tolkningen av sinnesupplevelserna är kärnan i hur ett landskap uppfattas.

Nyckelord: sinnesupplevelse, sinnlighet, landskapsteori, landskapsanalys, representation, landskapsupplevelse, kroppslig interaktion, perception

Abstract

The concept of landscape is often associated with for example beautiful views or landscape architecture which focuses on the visual qualities of our outdoor environment. However, to experience landscapes does not only mean to stand back and observe the landscape, but to actually involve all our senses in the experience by physical interaction with the surroundings. Even if we are not always aware of the importance of all of our senses in the landscape experience, landscapes are indeed something which involves our entire physical body.

This thesis focuses on how the aspect of sensory experience affects our overall experience of landscapes, as well as the importance of these experiences in the context of understanding and interpreting the landscape. Initially, the thesis describes a historical view on the importance of the human body in relation to experiencing our environment, together with a presentation of the human senses and how they affect our perception of the world. Sensory experience is then described in a theoretical as well as a practical context. The theoretical context consists of three perspectives on landscape theory: philosophy/aesthetics, cultural geography and environmental psychology. Additionally, the thesis gives examples of how the importance of sensory experience can be explained within landscape theory, and how sensory experience has been used in different aspects of landscape architectural practice.

Finally, the significance of sensory experience is discussed in connection to landscape architectural theory and practice, with focus on whether this perspective on landscape experience should be put more to use as a tool for the landscape architect.

One of the most important conclusions made in this thesis is that the landscape experience seems to consist of both physical interaction and mental processes, which would suggest that sensory experience has an important role to play in the holistic experience of a landscape. It also suggests that the interpretation of sensory experiences is the key to how a landscape is perceived by people.

Keywords: sensory experience, sensuality, landscape theory, landscape analysis, representation, landscape experience, physical interaction, perception

Innehållsförteckning

Förord	3
Sammandrag	4
Abstract.....	5
1. Inledning	9
Uppsatsens bakgrund och problemformulering.....	9
Ämnesbakgrund	10
Frågeställningar.....	13
Mål och syfte.....	13
Material och metod	14
Metoddiskussion och källkritik	17
Avgränsningar	18
2. Teorier kring sinnesupplevelsers betydelse för landskapsupplevelsen	21
Landskapsteori kring sinnesupplevelse ur ett filosofiskt/estetiskt perspektiv	21
Fenomenologisk ingång till landskapsupplevelse	21
En estetisk syn på landskap	22
Landskapsteori kring sinnesupplevelse ur ett kulturgeografiskt perspektiv	24
Landskapsdeltagande	24
En kulturgeografisk syn på landskap.....	26
Landskapsteori kring sinnesupplevelse ur ett miljöpsykologiskt perspektiv	27
Människans medvetenhet och landskapets rekreativa värden	27
En miljöpsykologisk syn på landskap	29
Landskapskvaliteter och potential för sinnesupplevelse i arkitektoniska utemiljöer	30
Landskapets berättande förmåga.....	30
Den mänskliga kroppens interaktion med landskapet	31
Diskussion kring det teoretiska perspektivet.....	32
Betydelsen av sinnesupplevelser utifrån tre perspektiv på landskapsupplevelse.....	32
Ett samband mellan inre och yttre faktorer	34
Den individuella upplevelsen.....	36
Landskapets meningsskapande kvaliteter grundar sig i kontext	38
3. Sinnesupplevelser i en landskapsarkitektonisk praktik	40
Att uppleva landskapet praktiskt	40
Läran om landskap genom interaktion	40
Analysmetoder för sinnesupplevelser i landskapet.....	41
Analys av minnesvärda stadsupplevelser, av Kevin Lynch.....	41
Analys av estetiska upplevelser, av Chenoweth & Gobster.....	41

Analys av sinnliga dimensioner, av Qiu & Busse Nielsen	§42
Analys av sinnesupplevelser genom rörelse, av Catherine Szanto	43
Analysmodell för studenter i landskapsarkitektur vid SLU, Alnarp	44
Förmedling av sinnesupplevelser genom gestaltning: exemplet Skogskyrkogården.....	46
Gestaltning med människans upplevelse i åtanke.....	47
Förmedling av landskapliga sinnesupplevelser genom representation	48
Genom berättande	48
Beskrivning av upplevelser på Skogskyrkogården	49
Genom visuella tolkningar	53
Diskussion kring sinnesupplevelser i praktiken	54
Information genom interaktion	54
Att fånga och förmedla sinnesupplevelser genom landskapsanalys	56
Att förmedla sinnesupplevelser genom gestaltning	58
Att förmedla sinnesupplevelser genom representation	60
4. Sammanfattande diskussion och reflektion.....	62
Den helhetsmässiga landskapsupplevelsen.....	62
Landskapet som en kvantitativ eller kvalitativ upplevelse med sinnenas hjälp?	63
Sinnesupplevelsers betydelse för landskapsarkitekturen	64
Teori – förståelse av landskap genom människans sinnen.....	66
Praktik – vikten av ett kroppsligt perspektiv	66
Användandet av sinnesupplevelser som ett landskapsarkitektoniskt verktyg	68
Analys.....	68
Representation	69
5. Slutsatser.....	71
6. Avslutande kommentarer.....	72
7. Referenser.....	74
8. Bilaga: analysresultat.....	79

“Imagine turning the corner on a path one morning and seeing laid out before us a patchwork of fields rich in various crops or grazing animals and demarcated with hedges, stone walls, or trees. There is a small area of woodland over to one side, rolling hills in the distance and beyond them a craggy mountain peak around which are gathered a few white clouds against a blue sky. In the valley before us, amongst the fields, is a collection of dwellings diverse in shape and size but similar in building material and colors. These cluster along a sparkling river and encircle a small bustling market square. There is birdsong in the fields and a subtle smell of herbs and flowers rises from the vegetation as the sun warms the day. We might stop to take in the view – even take a photograph – in an attempt to capture the moment as there is something appealing about it. We find it pleasing to look at but also want to enter it: to experience it, to be environed by it, and take part in its various affordances.”

(Brook, 2013, s.109)

1. Inledning

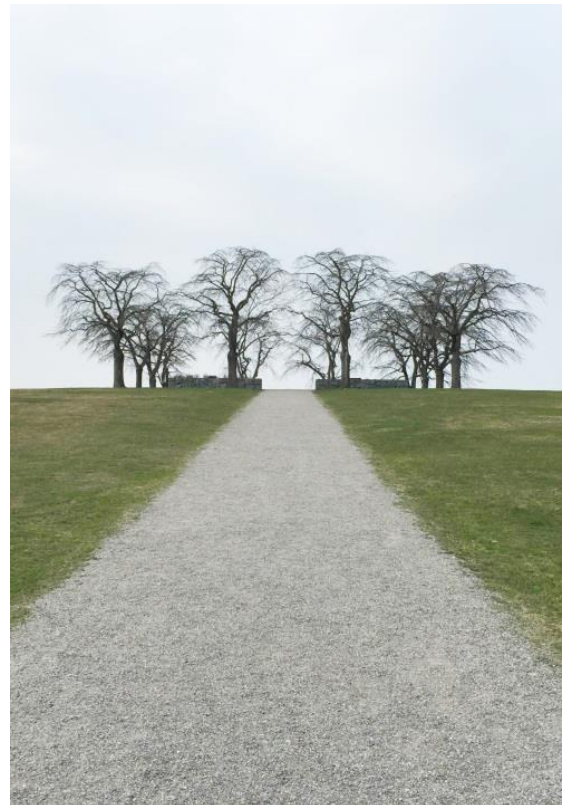
Uppsatsens bakgrund och problemformulering

Konceptet landskap associeras ofta med visuella kvaliteter, till exempel vackra landskapsvyer och landskapsarkitektonisk gestaltning som tilltalar ögat, men att uppleva samtliga kvaliteter som landskapet tillhandahåller innebär inte enbart att förlita sig på synen. Landskap är något vi upplever med alla våra sinnen, även om vi kanske inte alltid är medvetna om det.

För att frånga det visuella intryckets dominans har diskussionen rörande landskapet och dess tolkning genom den mänskliga kroppen uppdagats, ofta i filosofiska och kulturgeografiska sammanhang (Merleau-Ponty, 2002; Tuan, 2008; 1990) men även inom ämnesområden som arkitekturteori (Pallasmaa, 2012a; 2007a) landskapsanalys (Szanto, 2010; Jakobsson, 2009) och miljöpsykologi (Grahn & Stigsdotter, 2010). Detta skifte i synen på landskapsupplevelse skedde huvudsakligen i slutet av 1900-talet, då det framkom att människans känslor och upplevelser genom andra sinnen än just synen har en betydande roll i hur människan uppfattar kvaliteter i landskapet, och har sedan bidragit till att begreppet sinnesupplevelser ofta diskuteras inom landskapsforskning (Scott et. al., 2009).

Skogskyrkogården i Enskede utanför Stockholm är ett exempel på arkitektur och landskapsarkitektur där sinnesupplevelser har tagits i beaktande. Arkitekterna Gunnar Asplund och Sigurd Lewerentz valde att förmedla människans sorgprocess genom gestaltning. Olika attribut i kyrkogårdens utformning är menade att framkalla olika sinnesstämningar hos besökaren. Det finns även exempel inom dagsaktuell undervisning och forskning där tolkning av landskap genom sinnesupplevelser har bidragit till olika typer av landskapsanalyser, såväl som representationer av landskap (se t.ex. Szanto, 2010; Jakobsson, 2009; Constant, 1994).

Det förefaller som att kunskap om hur sinnesupplevelser påverkar vår uppfattning av omgivningen är en fråga som är relevant för många yrkeskategorier, vilket har bidragit till att begreppet är omdiskuterat inom flera ämnesområden, både inom teoretisk forskning och praktik. Sinnesupplevelsernas betydelse för landskapsarkitekturen kan argumenteras på många sätt, bland annat genom deras inflytande på människans individuella tolkning av en plats (Tuan, 2008), och deras förmåga att generera positiva såväl som negativa känslor (Ackerman, 1990). Det finns dock i nuläget ett begränsat antal verktyg när det gäller integrering av sinnesupplevelser i landskapsarkitektens arbetsprocess. Denna uppsats undersöker sinnesupplevelsers betydelse för landskapsarkitekturen, liksom hur de har hanterats teoretiskt och praktiskt. Uppsatsen lägger fokus på hur sinnesupplevelser påverkar människans helhetliga upplevelse av landskap, samt diskuterar om sinnesupplevelser skulle ha något att tillföra som verktyg landskapsarkitektens arbetsprocess.

Figur 1. Almhöjden, Skogskyrkogården i Enskede, Stockholm. Foto: Malin Christensson (april, 2015).

Ämnesbakgrund

Kroppens roll och betydelse för upplevelsen av landskap ur ett historiskt perspektiv

Miljösociologen Michael S. Carolan konstaterar att "*Western thought has a history of divorcing selves from the world...*" (Carolan, 2008, s. 410). Med detta menar han att den västerländska kulturen från och till under många år har försummat människans kroppsliga interaktion med omvärlden och istället fokuserat på landskapet som ett visuellt och scenografiskt objekt (Carolan, 2008). Under evolutionen var människan dock i stort behov av sin kropps förhållande till landskapet. Människans kroppsliga förhållande till landskapet har en längre historia än människans förhållande till det verbala språket (Spirn, 1998, s. 15). Kunskap om landskapet genom kroppslig interaktion var essentiell för människans överlevnad och genom landskapet lärde de sig bland annat att bygga upp skydd och odla mat (ibid.). Människans kropp har haft stor betydelse även i historiska arkitektoniska sammanhang, bland annat genom inflytandet från arkitekten Vitruvius, som ansåg att arkitekturens teori och praktik bör ta hänsyn till den mänskliga kroppens dimensioner (Frings, 2002).

På 1400-talet uppkom de första landskapsmålningarna, vilket separerade människans kropp från landskapet genom att definiera landskapet som ett i huvudsak visuellt objekt, något som människan tog ett steg tillbaka för att betrakta (Antrop, 2013). Carolan menar vidare att den västerländska tendensen att separera kroppen från omvärlden visas som tydligast genom den franske filosofen René Descartes som under 1600-talet uttalade den kända frasen "*cogito, ergo sum*" ("jag tänker, alltså finns jag") (Carolan, 2008, s. 410). Descartes filosofi separerade människans tänkande från kroppen, vilket förminskade kroppens betydelse (ibid.).

Figur 2. Synen är det sinne som dominerat genom historien. Bild: *Allegory of sight and smell* av Jan Brueghel d.ä. (1568-1625) (wikimedia commons [online] tillgänglig via: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bruegel_d._%C3%84.,_Jan_-_Allegory_of_Sight_and_Smell_-_1618.jpg?uselang=sv [2015-05-12]).

Under upplysningstiden skedde sedan en förändring som kom till att återigen påverka synen på den mänskliga kroppen. Akademiska studier i fysik och filosofi, som tidigare varit ett enat

ämne, separerades, vilket ledde till bildandet av bland annat konstnärliga skolor och lärosäten inom tillämpad vetenskap. Den tyske filosofen Alexander Baumgarten tillämpade i mitten av 1700-talet estetik som en vetenskaplig studie. Han menade att den mänskliga kroppen var verktyget till så kallad 'kännbar kunskap', eller kunskap genom våra sinnen, och påstod att denna kunskap även bör räknas som viktig (Bloomer & Moore, 1977, s. 17-18). Mot slutet av 1700-talet uppkom sedan sensualismen (Jütte, 2005, s. 15), vilket innebar att fokus lades på sinnesintryck genom människans nervsystem, så kallad stimuli. Århundradet därefter inleddes vetenskapliga landskapsstudier av bland andra naturforskaren Alexander von Humboldt och biolog/geologen Charles Darwin (Antrop, 2013, s. 14), vilka lade fokus på mänskliga och kulturella aspekter i förhållande till landskapet och därmed hur landskapet upplevs genom kroppslig interaktion.

Mot slutet av 1900-talet skiftade sedan synen på landskap från något i huvudsak materiellt till något som innefattar sambandet mellan människa och omgivning (Scott et. al., 2009). Fokus skiftade också från vad i landskapet som ansågs kvalitativt till på vilket sätt som människor uppfattar kvaliteter i landskapet och hur detta kan skilja sig åt beroende på vem det är som vistas i landskapet (ibid.). Skiftet mellan 1900- och 2000-talet beskrivs sedan av Jütte (2005) som ett återupptäckande av kroppens betydelse för människans upplevelse av omgivningen. Detta visades genom till exempel multisensoriska konstutställningar och en djupare förståelse för vikten av att ta hänsyn till alla människans sinnen i kommersiella sammahang (Jütte, 2005, s. 2-3).

Våra sinnen: en överblick

Under Antikens Grekland delade Aristoteles in människans sinnen i fem: syn, hörsel, doft, smak och känsel (Jütte, 2005, s. 38). Denna indelning har tydligt inflytande även i modern tid, då det i de flesta fall fortfarande anses att en människa har fem fysiska sinnen. Människans sinnen är vår direkta koppling med verkligheten och varje sinne har något unikt att tillföra i människans interaktion med landskapet (Ackerman, 1990, s. xvi-xix). Sinnena förser hjärnan med information om omgivningen, likt mikroskopiska pusselbitar. När hjärnan har nog information identifierar den någonting, till exempel en specifik doft eller ett objekt (Ackerman, 1990, s. xvii).

Luktsinnet definierar Diane Ackerman (1990, s. 5) som sinnet med tydligast koppling till människans minne. Det är också det mest direkta av människans sinnen, vilket innebär att det inte kräver någon form av tolkning. Dofter trigger minnen och känslor innan vi har tid att identifiera dem (Ackerman, 1990, s. 11). Människan samlar in dofter med varje andetag. Till skillnad från våra andra fysiska sinnen behöver inte luktsinnet några speciella förutsättningar för att kunna förse människan med information. Vi behöver ljus för att se, kontakt för att känna och ett visst avstånd för att höra, men dofter sköljer alltid över oss (a.a, s. 6-7). Utan dofter känner sig människan vilse och utan tydlig förbindelse till sin omvärld (Ackerman, 1990, s. 40).

Känsel är ett sinne som är svårt att definiera, då det sträcker sig över hela människans kropp (Ackerman, 1990, s. 77). Vår hud är det som står mellan människan och omvärlden. Känsel är vårt mest känslamma sinne, genom beröring känner vi de starkaste känslorna. Känsel är även det sinne genom vilket barn lär sig skillnaden på jaget och andra människor, oftast genom mamman (a.a, s. 79). Vi lär oss att vi befinner oss i en tredimensionell värld med hjälp av känsel. Hudens receptorer informerar oss var vi befinner oss i vår omgivning, var våra ben, våra armar och vårt huvud befinner sig, och hur kroppen samspelar (Ackerman, 1990, s. 95).

Smak anser Ackerman vara människans mest sociala sinne, då vi sällan väljer att äta ensamma (Ackerman, 1990, s. 127). Vissa smaker, däribland choklad, stimulerar endorfiner och ger människan en känsla av lugn. Smaken har även en stark koppling till landskapet, genom bland annat de växter som anses ha hälsofrämjande effekter på människan. Landskapet var för inte så länge sedan människans huvudsakliga apotek (a.a, s. 164). Slutligen har doft en stor påverkan på smaksinnet. Utan doftsinne har människan betydligt svårare att känna av smak (Ackerman, 1990, s. 141).

Hörsel ger ett djup till vår uppfattning av landskapet och hjälper oss tolka, kommunicera och uttrycka vår omvärld (Ackerman, 1990, s. 176). Allt på jorden ger ljud ifrån sig, även om människan inte kan uppfatta alla ljud. Människan kan få en väldigt känslösam koppling till ljud, genom att lyssna på musik till exempel (a.a, s. 205). Musiken är meningsfull för människan genom att bara lyssna till den. Ingen tolkning krävs (ibid.).

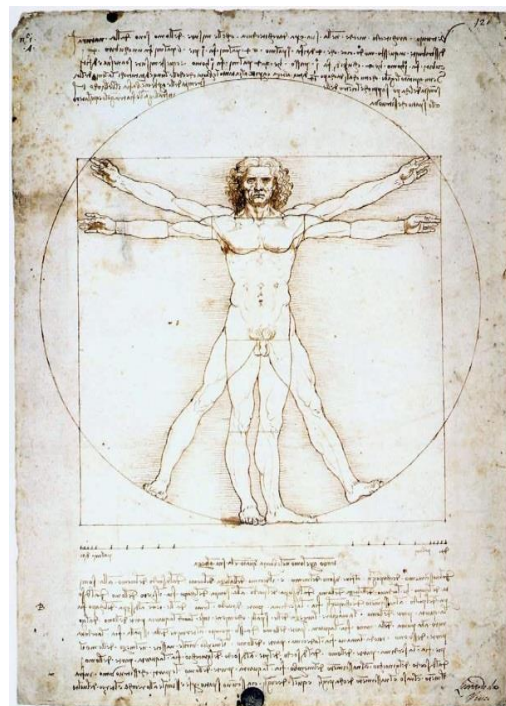
Sjuttio procent av människans sinnesreceptorer sitter i ögonen (Ackerman, 1990, s. 230). Genom synen förstår och uppskattar vi vår omvärld. Inom många kulturer anses ögonen vara fulla av visdom, men själva synen sker egentligen i hjärnan, och ögonen är endast ljusinsamlare (Ackerman, 1990, s. 233). Ackerman menar även att synen inte enbart innebär att "se". När vi betraktar någonting använder vi samtliga av våra sinnen, vilket gör att själva betraktandet i många fall kopplar ihop vyn eller objektet med andra sinnesupplevelser. Som exempel nämner Ackerman hur betraktandet av en gräskulle kan trigga minnen av hur nyklippt gräs doftar eller hur det känns att gå barfota i gräset (Ackerman, 1990 s. 282).

Förutom våra fem fysiska sinnen har den mänskliga kroppen även ett kinestetiskt sinne, vilket anses ha stor betydelse i kontexten landskapsupplevelser (Szanto, 2010). Det kinestetiska sinnet innebär att omgivningen upplevs genom hur människans kropp förhåller sig till landskapet på ett fysiskt sätt, till exempel hur musklerna reagerar på topografiska skillnader (Bloomer & Moore, 1977, s. 34-35).

Sinnesupplevelser: att uppleva omgivningen genom kroppen

Människan har en tendens av att sätta sig själv i centrum vid interaktion med omgivningen. Vad människan upplever genom sina sinnen sammanfaller därför med storleken på den mänskliga kroppen (Tuan, 1990, s. 14). Vi upplever sällan objekt som är mycket mindre eller mycket större än den mänskliga skalan. Som exempel nämner Tuan hur vi med enkelhet uppfattar träd buskar och gräs, men sällan enskilda löv eller blad (ibid.).

Den finske arkitekten Juhani Pallasmaa menar att människans kontakt med omvärlden är av sensuell och kroppslig karaktär: "...my body remembers who I am and how I am located in the world." (Pallasmaa, 2012a, s.12). Han påpekar i sin bok *Eyes of the skin- Architecture and the senses*, vikten av att förstå komplexiteten i människans förhållande till sin omgivning. Kroppsligt och emotionellt värde är två viktiga egenskaper som Pallasmaa menar är essentiella för att ett arkitektoniskt verk ska kunna interagera med människans kropp på ett tillfredställande sätt. Människor upplever genom sin kropp. När arkitektur

Figur 3. Arkitekten Vitruvius menade att den mänskliga kroppen är essentiell för arkitekturen. Bild: *The Vitruvian Man* av Leonardo da Vinci (1452-1519) (wikimedia commons [online] tillgänglig via: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Leonardo da Vinci- Vitruvian Man.JPG?uselang=sv](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Leonardo_da_Vinci-Vitruvian_Man.JPG?uselang=sv) [2015-04-30]).

förlorar kopplingen till människans kropp blir de därmed distanserade och enbart visuella objekt (Pallasmaa, 2012a, s. 19).

Den kroppsliga upplevelsen av landskap har en stark koppling till människans sinnen, då det är genom dessa som människan samlar information om sin omgivning. Omgivningen tillhandahåller stimuli, det vill säga information som får människans kropp att reagera på olika sätt. Hur kroppen reagerar på stimuli visas genom att människan uppfattar någon form av sinnesupplevelse, till exempel en angenäm doft, en känsla av regndroppar mot huden, eller en vacker vy. I all sin enkelhet kan sinnesupplevelser innebära en upplevelse genom något av kroppens sinnen (syn, hörsel, doft, känsel, smak, eller det kinestetiska sinnet). Men därtill har sinnesupplevelse även en djupare innebörd, vilket innefattar ett samband mellan människans sinnen och individuella tolkningsförmåga (Jakobsson, 2009, s. 12).

Genom perception kopplas människans kropp ihop med omvärlden (Tuan, 1990, s. 12). Yi-Fu Tuan beskriver perception som en förmedling av omgivningens stimuli, där viss stimuli registreras och får betydelse för människan och annan stimuli ignoreras (Tuan, 1990, s. 4). Perceptionen sker genom alla människans sinnen samtidigt (Tuan, 1990, s. 10) och innebär en tolkning av den information som våra sinnen samlar in genom interaktionen med landskapet. Sinnesupplevelse definieras därigenom även som effekten av stimuli genom perception (Jakobsson, 2009, s. 12), det vill säga: hur våra sinnen tolkar den information som landskapet tillhandahåller.

Människan har länge betraktat närheten till någon form av natur som en hälsofrämjande tillgång i vardagslivet. Landskapet förser människan med rekreativa upplevelser (Ward Thompson, 2010). Vikten i kroppslig interaktion med landskapet för att få en så intensiv (och i de flesta fall även positiv) upplevelse som möjligt beskrivs ofta i miljöpsykologiska sammanhang (Grahn & Stigsdotter, 2010), men även inom bland annat kulturgeografi och estetik. Kroppslig interaktion, där alla våra sinnen medverkar, ger människan möjlighet att ta del av de kvaliteter som kan gå förlorade om fokus enbart ligger på landskapets visuella kvaliteter (Jacks, 2007).

Frågeställningar

Med ett avstamp i problematiken kring den visuella dominansen inom landskapsarkitekturen har denna uppsats som syfte att undersöka teorier och metoder kring sinnesupplevelser i en landskapsarkitektonisk kontext, där fokus läggs på sinnesupplevelsernas betydelse för människans interaktion med landskapet. Uppsatsen kommer att behandla följande frågeställningar:

- Hur beskrivs betydelsen av sinnesupplevelser i ett landskapsarkitektoniskt praktiskt och teoretiskt perspektiv?
- Hur kan sinnesupplevelser av landskap analyseras och förmedlas?

Mål och syfte

Då det visuella perspektivet har fått ta stor plats inom landskapsarkitekturen, syftar denna uppsats till att undersöka alternativa sätt att uppleva, analysera och förmedla landskap. Det huvudsakliga målet med arbetet är att beskriva sinnesupplevelsens betydelse för landskapsarkitekturen, både i ett teoretiskt och i ett praktiskt perspektiv.

Ett delmål är att uppmärksamma sinnesupplevelsens breda betydelse för landskapsupplevelsen, samt sammanställa teorier kring detta från olika ämnesområden som bidrar till förstå-

else för betydelsen av sinnesupplevelser i en landskapsarkitektonisk kontext. Ytterligare ett delmål består av att ge exempel på hur sinnesupplevelser har använts inom en landskapsarkitektonisk praktik. Syftet är därigenom att skapa diskussionsunderlag kring metoder för att integrera analys och förmedling av sinnesupplevelser i landskapsarkitektens arbetsprocess.

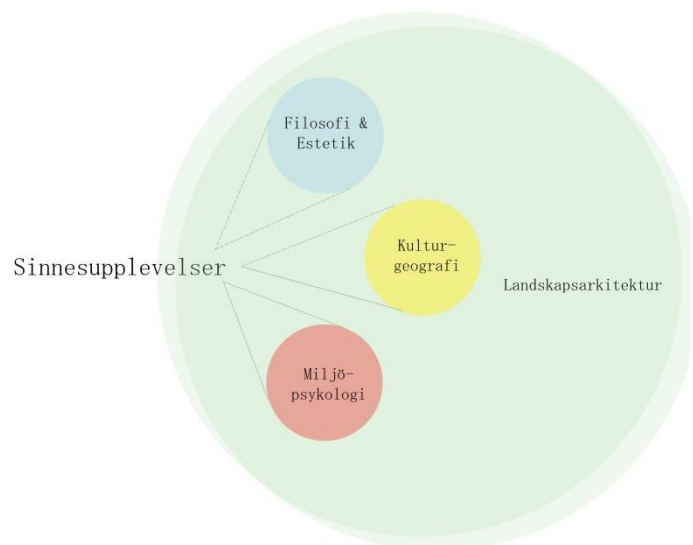
Material och metod

Uppsatsens upplägg

För att uppnå ovanstående mål inleds uppsatsen med ett bredare perspektiv på sinnesupplevelser, där begreppet studeras utifrån olika perspektiv på landskapsteori. Därefter görs en fördjupning kring sinnesupplevelsers betydelse för en landskapsarkitektonisk praktik. Metoden som använts är huvudsakligen en innehållsanalys av litteratur och består av fyra delar: en introduktionsdel (kap. 1), en del med ett teoretiskt perspektiv (kap. 2), en del med ett praktiskt perspektiv (kap. 3), och en sammanfattande diskussion- och reflektionsdel med efterföljande slutsatser och avslutande kommentarer (kap. 4-6). Uppsatsens teori-del (kap. 1) och praktik-del (kap.2) avslutas med ett diskussionsavsnitt, där de olika författarnas teorier och slutsatser ställs i relation till varandra.

Teoretiska ämnesingångar

Uppsatsens teoretiska del beskriver sinnesupplevelser ur ett landskapsteoretiskt perspektiv. Litteraturen som använts är hämtad ur de ämnesområden som ofta diskuterar landskapsteori, vilket har medfört till att uppsatsens teoretiska del består av olika perspektiv som sinnesupplevelser diskuterar utifrån. Uppsatsen är skriven inom ämnet landskapsarkitektur, vilket behandlas på två olika sätt. Uppsatsens praktiska del beskriver sinnesupplevelser utifrån ett landskapsarkitektoniskt perspektiv genom att visa exempel på där sinnesupplevelser på olika sätt har använts i praktiska sammanhang som har en stark koppling till landskapsarkitekturen. Landskapsarkitekturteori tar inspiration från andra ämnesområden (Swaffield, 2002, s. 1-6). I uppsatsens teoretiska del har tre inspirationskällor till landskapsarkitekturen plockats ut och beskriver sinnesupplevelse ur följande perspektiv: filosofi/estetik, kulturgeografi och miljöpsykologi. Dessa perspektiv valdes ut eftersom de ofta förekommer i sammanhang som diskuterar sinnesupplevelsens betydelse för människans relation till och tolkning av landskapet (se t.ex. Spirn, 1998; Pallasmaa, 2007b; Jakobsson, 2009; Macpherson, 2010). Eftersom att landskapsarkitekturteorin tar inspiration av dessa ämneskategorier finns det också landskapsarkitekter som har specialiserat sig inom de olika områdena,

Figur 4. Uppsatsens teoretiska del utgår ifrån tre perspektiv på landskapsteori: filosofi/estetik, kulturgeografi och miljöpsykologi. Dessa perspektiv anses vara viktiga delar i landskapsarkitekturen, såväl som för att förstå kopplingen mellan landskap och sinnesupplevelser. Illustration: Malin Christensson (maj, 2015).

till exempel Grahn och Stigsdotter (2010) inom miljöpsykologin. Ämnesindelningen syftar därför inte huvudsakligen till vilken yrkeskategori de olika författarna tillhör utan till i vilket sammanhang som sinnesupplevelser diskuteras.

Filosofi och estetik är i denna uppsats sammansatt till ett ämnesområde, eftersom de har en tydlig koppling till varandra. Estetiken har varit en del av det filosofiska fältet i flera århundraden (Brook, 2013). Fenomenologi är en teori inom filosofin som har en stark koppling till människans interaktion med landskapet (Merleau-Ponty, 2002). Likaså har synen på landskapsestetik som denna uppsats tar upp en stark koppling till fenomenologin (Ward Thompson, 2011). Genom fenomenologi lägger filosofin fokus på människans relation till sin omgivning. På senare tid har det också uppkommit ett alternativt sätt att se på landskapsestetiken, där interaktionen mellan människa och landskap spelar en betydande roll (Jorgensen, 2011). Chenoweth och Gobsters (1990) beskrivning av den estetiska upplevelsen i landskapet antyder även att en estetisk upplevelse är en kombination av sinnesupplevelser, varigenom människan lägger märke till något extraordinärt i sin interaktion med omgivningen.

Kulturgeografi beskriver människans förhållande till sin omgivning och lägger fokus på människans individualitet. Inom ämnesområdet diskuteras även hur människan lär känna sig själv och sin omgivning genom kroppslig interaktion med landskapet (Tuan, 1990). Hur människan tolkar sin omgivning beror på erfarenheter och kulturell bakgrund (Tuan, 2008), vilket spelar en betydande roll när det kommer till vad människan fokuserar på i landskapet och vilka intryck han eller hon upplever. Kulturen bidrar till att individen uppfattar landskapet på ett visst sätt, vilket även innebär att kulturen påverkar hur människor uppfattar och tolkar sinnesupplevelser (Tuan, 2008).

Inom miljöpsykologin sätts människans förhållande till omgivningen in i ett psykologiskt perspektiv, där det bland annat diskuteras hur interaktionen med landskapet kan ha positiva effekter på människans humör och välmående. Sinnesupplevelser har en stor betydelse även i denna kontext och perception är ett omdiskuterat ämne inom miljöpsykologin (Grahn & Stigsdotter, 2010; Kaplan, 1979).

Uppsatsens teori-del avslutas med ett avsnitt om teorier kring landskapskvaliteter och potential för sinnesupplevelser i den arkitektoniska utemiljön. Detta avsnitt kan inte anses vara enbart landskapsarkitektoniskt, då det har varit svårt att hitta litteratur som berör sinnesupplevelser i ett renodlat landskapsteoretiskt perspektiv. I detta kapitel beskrivs landskapskvaliteter och den arkitektoniska utemiljöns potential för ett sinnligt perspektiv utifrån litteratur av landskapsarkitekter och byggnadsarkitekter. Även byggnadsarkitekturen anses vara en betydande inspirationskälla för landskapsarkitekturen (Swaffield, 2002, s. 1-6). Till exempel är Jan Gehl (2006), Kevin Lynch (1990) och Gordon Cullen (1971) inskolade arkitekter som har intresserat sig för omgivningens inflytande på människor, genom i första hand kvaliteter i det urbana landskapet.

Övriga utgångspunkter

En historisk bakgrund av den mänskliga kroppens betydelse för upplevelse av landskap presenterades i uppsatsens inledning för att skapa en bakgrund till problematiken kring sinnesupplevelser idag. Uppsatsens teoretiska och praktiska delar (kapitel 2 och 3), såväl som uppsatsens sammanfattande diskussionsdel (kapitel 4) fokuserar dock enbart på sinnesupplevelser i samtida landskap.

Material och metod i uppsatsens olika delar

Del 1: Introduktion

Arbetets inledande del beskriver utgångspunkter och övergripande teorier kring synen på landskap, såväl om en kategorisering av människans sinnen. Här introduceras läsaren till sinnesupplevelse som begrepp och dess betydelse för tolkning av den fysiska utemiljön. Detta kapitel utgår ifrån litteratur som på olika sätt behandlar människans förhållande till omgivningen och/eller sinnesupplevelsernas betydelse för människans upplevelse av landskap, däribland Robert Jüttes historiska beskrivning av sinnenas betydelse genom olika tidsperioder i *A History of the Senses – From Antiquity to Cyberspace* (2005), Diane Ackermans romantiska beskrivning av människans sinnen genom boken *A Natural History of the Senses* (1990) och *The Eyes of the Skin – Architecture and the senses* (2012a) av Juhani Pallasmaa. Sammanfattningsvis är syftet med introduktionen att bidra till ett underlag för fortsatt diskussion utifrån sinnesupplevelsens koppling till landskapsarkitekturens teori och praktik i arbetets efterföljande delar.

Del 2: Teorier kring sinnesupplevelsers beskrivning och betydelse för landskapsupplevelsen

Arbetets andra del beskriver sinnesupplevelser i förhållande till landskapsteori utifrån tre perspektiv: filosofi/estetik, kulturgeografi och miljöpsykologi. Teorier kring landskapskvaliteter och potential för sinnesupplevelser i den arkitektoniska utemiljön presenteras som ett avslutande perspektiv, där litteratur från landskapsarkitekter och arkitekter sammanställs för att göra en fördjupning i kopplingen mellan sinnesupplevelse och människans förhållande till det landskapsarkitektoniska rummet. Ett urval av litteratur inom de olika perspektiven är: *The Language of Landscape* (1998) av Anne Whiston Spirn, professor i landskapsarkitektur och planering, *Phenomenology of Perception* (2002) av filosofen Maurice Merleau-Ponty, *Topophilia* (1990) och *Space and Place* (2008) av kulturgeografen Yi-Fu Tuan, samt *The Relation between Perceived Sensory Dimensions of Urban Green Space and Stress Restoration* (2010) av Patrik Grahn, professor i miljöpsykologi, och Ulrika K. Stigsdotter, landskapsarkitekt specialiserad på hälsofrämjande miljöer. Uppsatsens teoretiska del syftar till att öka förståelsen för bredden inom begreppet sinnesupplevelser, samt hur teorier från olika ämnesområden kan kopplas till varandra. Kapitlet avslutas med en diskussion kring skillnader och likheter mellan hur de olika perspektiven beskriver betydelsen av sinnesupplevelser för människans uppfattning av landskapskvaliteter.

Del 3: Sinnesupplevelser i en landskapsarkitektonisk praktik

Efter en beskrivning av olika sinnesupplevelser utifrån olika perspektiv på landskapsteori presenteras i arbetets tredje del exempel på där sinnlighet på olika sätt förmedlats i praktiken. Detta kapitel inleds med en beskrivning av en praktisk syn på landskapsupplevelse och presenterar därefter olika sätt att analysera och förmedla sinnesupplevelser genom landskapsanalys, -gestaltning och -representation. De analysmetoder som presenteras i uppsatsen har valts ut eftersom de beskriver olika typer av landskapsanalyser som utgår från människans kroppsliga interaktion med landskapet. Den litteratur som använts till detta kapitel beskriver sinnesupplevelser i en landskapsarkitektonisk praktisk kontext och består bland annat av Anna Jakobssons doktorsavhandling *Experiencing Landscape While Walking* (2009), Catherine Szantos exempel på alternativ landskapsanalys i *Analysis of Spatial Experience: The Example of the Garden of Versailles* (2011), och Caroline Constants beskrivning av Skogskyrkogården i Stockholm genom boken *The Woodland Cemetery: Toward a Spiritual Landscape* (1994).

Övrigt material är insamlat genom ett platsbesök på Skogskyrkogården i Enskede utanför Stockholm. Platsbesöket utfördes vid två tillfällen. Under det första besöket genomfördes inledningsvis samma analys som studenterna i kursen ”Design project – composition and materiality” genomförde hösten 2013 (se kapitel om analysmetoder), vilket innebar att en förbestämd runda kring området följdes samtidigt som noteringar av olika sinnesintryck infördes i en analysmall. Vid besök nummer två genomfördes ingen speciell analys, utan området upplevdes genom en promenad där impulser huvudsakligen fick styra vilken väg som valdes. Som utgångspunkt var dock att följa ungefär samma runda som dag ett, fast baklänges för att undersöka om platsen upplevs annorlunda beroende på i vilken ordning som de olika arkitektoniska och landskapsarkitektoniska elementen blev presenterade. Resultatet av platsbesöket från dag ett presenteras som ett exempel på representation genom berättande text och kompletteras med foton som togs vid platsbesöket. Vitsen med att presentera ett område genom beskrivande text är bland annat att det ger möjlighet att inkludera flera olika typer av sinnesupplevelser, det vill säga: inte bara visuella kvaliteter. Kapitlet avslutas med en diskussion kring sinnesupplevelsers betydelse för en landskapsarkitektonisk praktik, vilken även tar stöd i tidigare diskussion kring det teoretiska perspektivet på landskapsupplevelse i föregående kapitel.

Del 4: Sammanfattande diskussion och reflektion, slutsatser och avslutande kommentarer

Den fjärde och avslutande delen av arbetet innehåller en sammanfattande diskussion kring sinnesupplevelser och landskapsarkitektur i teori och praktik, samt reflektioner och slutsatser. Diskussionens syfte är att besvara uppsatsens frågeställningar, lägga fokus på sinnesupplevelsers betydelse för landskapsarkitekturen, samt reflektera kring för- och nackdelar gällande sinnesupplevelsen som landskapsarkitektoniskt verktyg. Arbetet avslutas med slutsatser och framtida frågeställningar.

Metoddiskussion och källkritik

Metoddiskussion

Valet av litteraturstudie som huvudsaklig metod var nödvändig för att kunna sätta sig in i ämnet och förstå det utifrån olika synvinklar. Däremot ansågs det även nödvändigt att tillföra ett praktiskt perspektiv genom fysisk interaktion, vilket gjordes genom ett platsbesök på Skogskyrkogården. Då sinnesupplevelse handlar om i första hand den kroppsliga upplevelsen av landskapet kan jag i efterhand önska att jag hade tillämpat en metod som utgick mer från den fysiska interaktionen med landskapet, till exempel genom platsbesök på olika områden för att kunna jämföra resultat.

Hur man använder sig av språket är en viktig del i att förmedla sinnesupplevelser. I uppsatsens praktik-del presenteras mina upplevelser av Skogskyrkogården genom en berättelse, där jag beskriver hur omgivningen på olika sätt berörde mina sinnen. Inspirationen till denna metod fick jag genom Anna Jakobssons avhandling *Experiencing Landscape While Walking – On the Interplay between Garden Design, Sensory Experience and Medical Spa Philosophy at Ronneby Spa* (2009), där hon bland annat tar upp hur beskrivningen av olika sinnesupplevelser i text har en förmåga att fånga läsaren. Berättelsen som metod för att förmedla landskapsupplevelser tror jag är ett värdefullt komplement till olika typer av visuell kommunikation.

Källkritik

Många av de böcker och artiklar som uppsatsen utgår ifrån är skrivna under sent 1900-tal eller tidigt 2000-tal. Denna tidsperiod karaktäriseras av ett återupptäckande av sinnenas betydelse för människan, speciellt i kommersiella sammanhang (Jütte, 2005, s. 2-3). Det kanske helt enkelt har varit ett ideal att skriva om sinnesupplevelser under denna tidsperiod, vilket skulle kunna påverka trovärdigheten av vissa källor. Vidare berör endast ett fåtal av uppsatsens källor ett svenskt/nordiskt perspektiv på sinnesupplevelser. Eftersom sinnesupplevelser och landskapsupplevelser kan sägas vara kulturellt betingade så kan det vara så att det uppstår skillnader mellan hur olika nationaliteter beskriver sinnesupplevelse i både teori och praktik.

Till uppsatsen har det även använts en del källor som diskuterar sinnesupplevelse utifrån andra perspektiv än renodlad landskapsarkitektur. Användandet av flera ämnesområden har varit en nödvändighet för att få ordentlig insyn i ämnet. Som uppsatsens diskussionsdelar tar upp finns det även många gemensamma nämnare kring sinnesupplevelser inom de tre perspektiv vars teorier detta arbetets teoretiska del huvudsakligen har utgått ifrån. Landskapsarkitekturen tar även inspiration av många andra ämnesområden (Swaffield, 2002, s. 1-6), vilket innebär att det dels är ett väldigt brett ämne i sig själv och samtidigt kan kopplas till många teorier kring sinnesupplevelser från de ämnesområden som landskapsarkitekturen hämtar inspiration ifrån.

Det finns både för- och nackdelar med att använda sig av ett brett material, både gällande var i världen som artiklarna kommer ifrån och inom vilka ämnesområden sinnesupplevelser diskuteras. Fördelen med användandet av ett brett material är just att det ger en bred grund att stå på och en övergripande kunskap om sinnesupplevelser inom flera ämnesområden. nackdelen däremot kan vara att det blir svårt att fördjupa sig inom ett speciellt ämnesområde, som i det här fallet: landskapsarkitektur.

Avgränsningar

Landskapsdefinition

Ordet "landskap" har sitt ursprung i det germanska språket, där dess ursprungliga betydelse i början av 1200-talet tros ha varit ungefär "territorium" eller "organiserat land" (Antrop, 2013). Landskapets ursprungliga betydelse antyder ett mänskligt deltagande, då samspelet mellan landskap och dess invånare genererar tydligt platsskapande. Den mänskliga kroppens betydelse för landskapsupplevelse har från och till diskuterats genom olika historiska tidsperioder. Generellt har landskap dock ansetts vara kopplat huvudsakligen till visuella kvaliteter (Carolan, 2008; Jütte, 2005).

Europeiska Landskapskonventionen tar avstånd från definitionen av landskap som ett scenografiskt objekt och beskriver istället landskapet som: *"...an area, as perceived by people, whose character is the result of the action and interaction of natural and/or human factors"* (European Landscape Convention, online). Enligt Europeiska Landskapskonventionen är således landskap inte enbart ett alternativt ord för omgivning, utan någonting som skapas när människan tolkar sin omgivning. I *Landscape and Phenomenology* (2013) diskuterar John Wylie två olika sätt att tolka landskap på: det ideologiska och det fenomenologiska. Det ideologiska synsättet utgår ifrån landskapet som ett i huvudsak visuellt objekt, medan det fenomenologiska synsättet återspeglar Europeiska Landskapskonventionens definition av landskap, där interaktionen mellan människa och omgivning är av stor betydelse: *"...from a phenome-*

nological standpoint, landscape is more-than-visual and more-than-symbolic. To study landscape in this way involves attending instead to myriad everyday embodied practices of interaction with and through landscape. It also involves ongoing reflection on more abstract and first-order questions regarding the nature of subjectivity, and human relationships with the world.” (Wylie, 2013, s.59)

Med avstamp i den Europeiska Landskapskonventionens beskrivning betraktas landskap i denna uppsats som ett dynamiskt samspel mellan människa och plats, där människans individuella upplevelser är av stor vikt för landskapet som helhet. Eftersom uppsatsen kommer diskutera sinnesupplevelser och deras betydelse för landskapsarkitekturen läggs fokus på ett fenomenologiskt synsätt, och därmed på människans relation till och interaktion med sin omgivning.

Definition av människans sinnen, begreppet sinnesupplevelse och perception

Uppsatsen utgår ifrån att människan har fem fysiska sinnen; syn, hörsel, doft, känsel och smak. Fokus läggs också på det kinestetiska sinnet, det vill säga: uppfattningen av den mänskliga kroppen i förhållande till sin omgivning (Bloomer & Moore, 1977, s. 34-35). Sinnesupplevelse behandlas i uppsatsen som ett begrepp med två olika nivåer. I första hand är sinnesupplevelse en upplevelse genom något av kroppens sinnen (syn, hörsel, doft, känsel, smak, eller det kinestetiska sinnet), men begreppet har även en djupare betydelse, vilket innefattar människans tolkning av en plats. Då innebär sinnesupplevelse en upplevelse som genom kroppens sinnen tolkas av hjärnan och skapar en kroppslig interaktion mellan människa och landskap, vilket sker genom perception (Jakobsson, 2009, s. 12). Perception är en tolkningsprocess där den information som människans sinnen samlar in i landskapet tolkas på det vis att människan blir medveten både om omgivningen runt omkring och om sig själv (Merleau-Ponty, 2002, s 94).

"Humans touched, saw, heard, smelled, tasted, lived and shaped landscapes before the species had words to describe what they did"
(Spirn, 1998, s. 15)

2. Teorier kring sinnesupplevelsers betydelse för landskapsupplevelsen

Landskapsteori kring sinnesupplevelse ur ett filosofiskt/estetiskt perspektiv

Fenomenologisk ingång till landskapsupplevelse

Inom fenomenologin läggs fokus på människans interaktion med sin omgivning. Fenomenologi innebär kortfattat en tolkning av mänskliga upplevelser. Här undersöks situationer, händelser och betydelser, med målet att kunna beskriva hur människor förhåller sig till sin omgivning och hur de reflekterar över detta förhållande ur ett individuellt perspektiv (Seamon, 2010). Fenomenologin tar sig an förhållandet mellan människa och omgivning för att förklara dess komplexitet och lägger fokus på den fysiska upplevelsen av människans omvärld, istället för upplevelse genom betraktande:

“Phenomenology is a philosophy that, above all, stresses the importance of lived experience, of the human subject’s ongoing immersion in the world; and that thus seeks to move away from a description of subjectivity in terms of rational, distanced observation, towards an alternate understanding of human being – of what it is to be human – in terms of expressive engagement and involvement with the world.” (Wylie, 2013, s.56)

Maurice Merleau Ponty var en fransk filosof som inriktade sig på fenomenologi. I hans verk *Phenomenology of Perception* (2002 [1962]) presenterar han olika teorier rörande människans förhållande till sin omgivning. Merleau-Ponty menar att fenomenologin som filosofi utgår ifrån tid och rum som människor upplever dem, där målet är att förklara människans rena upplevelse, utan att gå in på hur eller varför denna uppstår (Merleau-Ponty, 2002, s. vii). Människan behöver vara trogen sin intuitiva upplevelse, då det är den som kopplar ihop oss med omvärlden. Om vi börjar fundera på hur och varför en specifik upplevelse uppstår tappar vi en stor del av den rena upplevelsen, eftersom *“The world is not what I think, but what I live through.”* (Merleau-Ponty, 2002, s. xviii).

Den västerländska traditionen att se landskapet som något vi betraktar på håll menar filosofen Brian Wattchow (2013) står i vägen för att uppleva och lära känna ett landskaps platsspecifika kvaliteter. Att fokusera på ett betraktande av landskapet har även bidragit till att människans upplevelser av landskapet genom kroppslig interaktion blivit åsidosatt (Wattchow, 2013). Wattchow har, tillsammans med Mike Brown, utvecklat ett förslag på en metod för att fånga kvalitativa upplevelser i landskapet, och de tar upp fyra ”vägvisare” för hur detta skulle kunna ske (Wattchow, 2013, s.93):

1. Vara närvarande i och genom en plats
2. Ta del av platsbaserade historier och berättelser
3. Lära av landskapet genom både sensuella och historiska dimensioner
4. Förmedla upplevelserna i landskapet genom representation

Dessa fyra vägvisare är en del av en kontinuerlig cirkel som kort och gott innebär ett sätt för människan att befinna sig i sin omvärld (Wattchow, 2013). Wattchow menar att det inte finns

något recept för hur exakt människan bör förhålla sig till sin omgivning, varav vägvisarna för att ta del av kvalitativa upplevelser i landskapet är ganska vaga. Varje situation skiljer sig beroende på det fysiska landskapet och individen som befinner sig där (ibid.).

En estetisk syn på landskap

Estetiken har varit en del av det filosofiska fältet under flera århundraden (Brook, 2013). Estetiska studier innebär att utvärdera våra upplevelser för att komma fram till vilka värden vi tillskriver vår omgivning eller specifika objekt, och varför vi upplever omvärlden på ett visst sätt. Vad som skiljer estetik i landskapet från estetik i andra konstnärliga sammanhang är, enligt filosofiprofessor Allen Carlson (1979), att människan ofta vet hur han eller hon ska uppleva konstnärliga objekt, genom kunskap om vad som vi förväntas uppskatta i den specifika situationen; *"We know that we are to appreciate the sound of the piano in the concert hall and not the coughing which interrupts it; we know that we are to appreciate that a painting is graceful, but not that it happens to hang in the Louvre."* (Carlson, 1979, s. 267) Det är dock lite mer problematiskt när det kommer till hur vi bör uppleva landskap, menar han (ibid.).

Fram till 1700-talet ansågs landskapsestetik vara en fysisk kvalitet, det vill säga; landskapselement och fysiska förutsättningar innehåll skönhetsvärden i sig själva (Lothian, 1999). Detta kallades en objektiv syn på landskapsestetik. Men sedan 1700-talet har fokus mer och mer övergått i att se landskapsestetik som något subjektivt, genom att betrakta skönhetsvärdet som en produkt av människans interaktion med landskapet. Vad som är estetiskt tilltalande i landskapet skiljer sig åt beroende på vem det är som upplever landskapet, då det subjektiva synsättet lägger fokus på människans individuella tolkning, genom minnen associationer och fantasi (ibid.). Andrew Lothian (1999) menar att vi borde hålla oss till en subjektiv syn på landskap även i framtiden.

Isis Brook har specialiserat sig på den estetiska upplevelsen i landskapet, och beskriver i artikeln *Aesthetic appreciation of landscape* (2013) hur estetiken har inflytande på hur människor uppskattar landskap. Att uppskatta landskapet på ett estetiskt sätt är kopplat till hur landskapet upplevs genom människans sinnen, där informationen som sinnena ger filtreras genom människans kulturella arv. Det kulturella arvet innebär i denna kontext de historiska traditioner som har bidragit till hur människor inom en viss kultur upplever ett landskap (Brook, 2013). Med bakgrund i den västerländska traditionen inom landskapsestetik innebär detta att västerlänningar har en tendens att uppskatta landskap genom tre

Figur 5. Exempel på the beautiful: Stowe landskapsträdgård. Bild: *The Temple of Ancient Virtue, Stowe Landscape Garden, Buckinghamshire*, Christine Matthews (2004) CC BY-SA 2.0 [online] tillgänglig via:

[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_Temple_of_Ancient_Virtue, Stowe Landscape Garden, Buckinghamshire - geograph.org.uk - 308683.jpg?uselang=sv](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_Temple_of_Ancient_Virtue,_Stowe_Landscape_Garden,_Buckinghamshire_-_geograph.org.uk_-_308683.jpg?uselang=sv) [2015-04-15].

”estetiska landskapskategorier” som kallas ”the beautiful”, ”the sublime” och ”the picturesque” (Brook, 2013, s. 110.).

The beautiful [det vackra] innebär en estetisk kategori där människans tillfredsställelse av symmetri, enhetlighet och stillhet. För att beskriva denna kategori i landskapssammanhang används ofta begreppet ”pastorala landskap” (Brook, 2013, s. 110), där ett typiskt pastoralt landskap karaktäriseras av svagt böljande gräsytor, enhetligt växtmaterial och stilla vattendrag. I pastorala landskap förekommer även emellanåt klassiska byggnader som på avstånd liknade mindre versioner av grekiska eller romerska tempel. William Kent och Lancelot ’Capability’ Brown var kända för att använda sig av den pastorala stilen i sin landskapsgestaltning i England under 1700-talet (Brook, 2013).

The sublime [det sublimala] innebär i landskapliga termer en omgivning som skapar fascination hos människan genom att den antingen innehåller element som är bortom mänsklig kontroll (höga berg, djupa raviner, stormande hav, tung dimma, etc.) eller att landskapet uppfattas som svårbeboet för människor (öknen, savanner, arktiska landskap, etc.). De sublimala landskapen har även ansetts vara kopplade till något övermänskligt, vilket ofta handlar om antingen gudomliga makter eller den okontrollerbara naturen (Brook, 2013).

Slutligen när det gäller *the picturesque* [det pittoreska och bildlika] anses denna kategori vara produkten av både det vackra och det sublimala, genom att kvaliteter från det sublimala plockas ner till den mer mänskliga skalan som det vackra (pastorala) landskapet innebär. Vad som karaktäriserar ett pittoreskt landskap är att det tillåter oregelbundenhet, förfall och vildvuxenhet. Tillåtelsen av dessa attribut innebär grunden till vad som anses vara estetiskt tilltalande enligt den pittoreska kategorin: rustik, vegetationsbeklädda väggar, knotiga rötter m.m. (Brook, 2013).

Figur 6. Exempel på the sublime: Schweiziska alperna. Bild: *Rochers-de-Naye*, Kosala Bandara (2013) CC BY 2.0 [online] tillgänglig via: <https://www.flickr.com/photos/kosalabandara/11964276624/in/album-72157645775174386/> [2015-04-15].

Figur 7. Exempel på the picturesque: landskap i Toscana. Bild: *Belvedere Tuscany Italy*, Mark Wassell (2012) CC BY-NC-ND 2.0 [online] tillgänglig via: <https://www.flickr.com/photos/61520356@N07/6824451198/in/album-72157628385842905/> [2015-05-12].

Samtliga tre estetiska landskapskategorier är starkt kopplade till visuella kvaliteter, och därmed till landskapet som ett scenografiskt objekt. Dock vill Brook (2013) poängtera hur de visuella kvaliteterna hos dessa landskapstyper även bidrar till att människor ger sig ut i de fysiska landskapen för att kroppsligt uppleva dess kvaliteter och därmed ta del av det djupare estetiska fältet. Den kroppsliga upplevelsen anses vara nyckeln till estetisk uppskattning, då interaktionen mellan människa och landskap involverar alla människans sinnen (ibid.). Även Allen Carlson framhäver att vi borde fokusera mer på kontexten mellan landskap och multisensuella upplevelser, det vill säga upplevelser genom alla mänskliga sinnen (Carlson, 2009, s. 13). Tilläggsvis menar han också att människan behöver träna sig i att lägga märke till ett landskaps olika kvaliteter, då vi endast med hjälp av kunskap kan nå en total tillfredsställelse i upplevelsen av vår omgivning (Carlson, 2009, s.109).

Werner Nohl, professor vid Münchens tekniska universitet, beskriver landskapsestetiken som en kognitiv process (Nohl, 2000, s. 227). Detta innebär att människan genom estetisk perception finner information, kunskap och berättelser i landskapet. Ju mer information en människa får ut av ett landskap, desto starkare blir människans förhållande till landskapet. Nohl menar vidare att den kognitiva process som landskapsestetiken består av sker i fyra olika nivåer:

1. "Perceptual level": människan får direkt och relevant information genom sina sinnen, till exempel genom att lyssna, se eller dofta. På denna nivå får människan ett övergripande intryck av landskapet, genom dess struktur och olika element.
2. "Expressive level": allt som upplevs i landskapet förknippas med känslor, ett berg kan uppfattas som majestätiskt, en tät skog som kuslig, till exempel. Ju fler element som förknippas med en positiv känsla, desto högre estetiskt värde får landskapet.
3. "Symptomatic level": denna nivå av landskapsestetik kräver att människan har en tidigare kunskap om landskapet. Här tolkas fysiska objekt i landskapet som någonting utöver sig själva, exempelvis kan en fiskmåss indikera att landskapet befinner sig i en kustnära miljö.
4. "Symbolic level": även här indikerar fysiska element i landskapet någonting annat, men på en djupare nivå. På denna nivå upplevs samband mellan landskapselement och idéer eller fantasier i betraktarens huvud. Till exempel kan en liten by symbolisera en fridfull och bättre värld.

(Nohl, 2000, s. 228).

Nohl beskriver slutligen hur den perceptuella och den symptomatiska nivån tillsammans bidrar till hur landskapet anses ha berättande kvaliteter. Den uttrycksfulla och den symboliska nivån av den kognitiva processen förklarar landskapets poetiska funktion (Nohl, 2000).

Landskapsteori kring sinnesupplevelse ur ett kulturgeografiskt perspektiv

Landskapsdeltagande

J. D. Dewsbury och Paul Cloke (2009) beskriver i artikeln *Spiritual landscapes: existence, performance and immanence* hur människan förhåller sig till sin omgivning på två olika sätt. Å ena sidan är människans interaktion med sin omgivning av yttlig karaktär, där vi enbart upplever en värld full av sensationer. Å andra sidan blir vi samtidigt medvetna om vår existens i landskapet genom att orientera oss i och tolka vår omgivning (Dewsbury & Cloke, 2009).

Amanda Bingley, kulturgeograf specialiserad på människors hälsa, menar att människan alltid är i färd med att uppleva och tolka sin omgivning. Människans interaktion med sin omgivning sker genom en så kallad "lived experience" (Bingley, 2003, s. 343), vilket innebär en upplevelse genom samtliga sinnen. Dessa sinnesupplevelser anses vara av stor vikt för kulturgeografin, då de ofta innebär en direkt och stark koppling till individens tidigare interaktioner med omgivningen. Människans upplevelser har sitt ursprung i vår relation till omgivningen vi befinner oss i, vilket bygger på associationer och erfarenheter som vi samlat på oss under livets gång. Sinnesupplevelser anses därför vara ett värdefullt verktyg för att förstå komplexiteten i människans förhållande till både det naturliga och det urbana landskapet (Bingley, 2003).

Kulturgeografen Yi-Fu Tuan menar att människans kropp är väldigt snabb på att registrera sin omgivning (2008, s. 67), vilket sker genom en interaktion med landskapet. Kroppslig interaktion kallar Tuan "direct experience" (Tuan, 2008, s. 68). Människans direkta upplevelse med sin omgivning kan ske genom till exempel att gå eller cykla. Dessa aktiviteter är något som sker kroppsligt, utan något inflytande av mentala processer (ibid.). Människans aktiviteter i landskapet studeras även genom en teori kallad "performance theory" (Crouch, 2013, s. 120) studeras hur människan agerar i sin omgivning. Dessa studier är, enligt kulturgeografiprofessorn David Crouch, ett sätt att ta avstånd från den visuella sfärens påverkan på hur människan tolkar sin omgivning och istället fokusera på hur människan förstår och värdesätter sin omgivning i förhållande till dennes agerande i landskapet (Crouch, 2013).

I artikeln *There's more to landscape than meets the eye: towards inclusive landscape assessment in resource and environmental management* (2003) beskriver den kanadensiska kulturgeografen Susan Dakin olika metoder för att uppfatta ett landskaps kvaliteter: "expert-based landscape assessment", "experimental approach to landscape assessment" och "experiential approach to landscape assessment" (Dakin, 2003, s. 187). En expert-baserad tolkning av landskap innebär en bedömning av landskapets estetiska kvaliteter, vilket utförs av människor med ett tränat öga (experter). Här läggs fokus på att identifiera landskapselement som tros bidra till en ökad estetisk upplevelse, vilket ofta begränsar detta tillvägagångssätt till landskapets visuella kvaliteter (Dakin, 2003). I tolkningen av landskap genom experiment utgår man ifrån att landskapet är källan för den information som människan tilldelas genom perception och stimuli (Dakin, 2003). Istället för att fokusera enbart på visuella kvaliteter i landskapet kombinerar metoden det visuella perspektivet med ett kognitivt perspektiv, där människans känslor kring bland annat mystik, natur och funktion sätts i relation till landskapstypens visuella kvaliteter (Dakin, 2003). Tolkning av landskap utifrån upplevelse innebär att se på förhållandet mellan människa och landskap på ett holistiskt sätt (Dakin, 2003), vilket innebär att människan inte bara räknas som en betraktare av landskapet, utan som en del av landskapet. Deras medverkan i landskapet ökar därmed förståelsen för landskapet i sig. Denna metod anses dock vara subjektiv, varav den inte har fått så stor uppmärksamhet (ibid.). Dakin ser följande fördelar med tolkning av landskapet genom kroppslig interaktion, det vill säga: "the experiential approach":

- Tillgång till ett brett utbud av landskapets kvaliteter, värden och meningar
- Kroppslig interaktion framkallar engagemang gentemot landskapet och erkänner människans subjektivitet.
- Ger människan möjlighet att ta del av sinnesupplevelser utöver den visuella sfären.
- Möjliggör ett insiderperspektiv, istället för ett enbart betraktande av landskapet.
- Läger fokus på den omvärld som människan ofta tar för given.
- Uppmuntrar reflektioner kring landskapsupplevelsen och möjliggör för kvalitativ analys av landskap.

(Dakin, 2003, s. 191)

Kulturgeografen Yi-Fu Tuan beskriver i boken *Topophilia – A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values* (1990) hur människan sätter sig själv i centrum och strukturerar

sin omgivning därefter. Den mänskliga kroppen är därmed ett viktigt verktyg i detta strukturerande, vilket visas bland annat genom hur människan förhåller sig till olika typer av rumslighet. Människans kropp har en tydlig fram- och baksida. Dessa spelar stor roll när det kommer till hur människan färdas i landskapet. Vi färdas hellre framåt än bakåt. Även öppen och sluten rumslighet är enligt Tuan (1990, s. 27) av stor betydelse för människan. Öppenhet kopplas ihop med frihet och äventyr medan sluten rumslighet genererar känsla av trygghet och avskildhet (Tuan, 1990, s. 28).

Den brittiska kulturgeografen Hannah Macpherson beskriver hur en människas upplevelse av landskapet inte enbart består av förmågan att tolka extern information, genom till exempel ljud (hörsel) och vyer (syn) (Macpherson, 2005, s. 100). Människan upplever även landskapet genom att tolka intern information genom det kinestetiska sinnet, det vill säga: hur kroppen förflyttas och hur musklerna beter sig. Den mänskliga kroppen får därmed en stor betydelse i helhetsuppfattningen av landskap, genom att den uppfattar information om bland annat landskapets topografi (ibid.). Macpherson förespråkar en landskapsteori som kallas NRT, där landskapet anses ingå i ett samband med människans kropp (Macpherson, 2010). Inom NRT (Non-Representational Theory) läggs fokus på händelser i landskapet, det vill säga: hur händelserna inträffar, hur de kan kopplas till andra händelser, och hur händelserna uppfattas, tolkas och värdesätts av människan. För att förstå hur landskapet uppfattas behöver vi, enligt NRT, se på interaktionen mellan människa och landskap som en meningsskapande process. Det vill säga: att människan inte bara är en betraktare av landskapet, utan även en betydelsefull del av landskapet i sig (Macpherson, 2005, s. 100).

En kulturgeografisk syn på landskap

"All that we are we owe to the past." (Tuan, 2008, s. 197)

Erfarenheter i vår tidiga barndom, där barnet utforskar sig själv i förhållande till andra människor har stor betydelse för hur vi sedan förhåller oss till och upplever landskapet i vuxen ålder (Bingley, 2003). I sin senare bok *Space and Place – The Perspective of Experience* (2008) beskriver Yi-Fu Tuan hur varje människa är sitt eget "centrum" av omvärlden (Tuan, 2008, s. 41). Människan förhåller sig till rumsliga förhållanden i sin omgivning. Dessa rumsliga förhållanden beskrivs som två olika typer: "spaces" och "places" (Tuan, 2008, s. 54). Känslan av "space" upplevs när människan uppfattar en rymd i landskapet, att det finns plats för rörelse. För att uppfatta 'space' krävs således att människan interagerar med sin omgivning. Tuan beskriver hur människans sinnen spelar stor roll i detta, i synnerhet synen, känseln och det kinestetiska sinnet, då dessa tre har egenskaper som hjälper människan att känna av omgivningen runt omkring (Tuan, 2008, s. 12). Känslan av "place" uppstår först när vi genom kroppslig interaktion lärt känna vår omvärld, när omvärlden blir en del av vår kropp: *"The feel of a place is registered in one's muscles and bones"* (Tuan, 2008, s. 184).

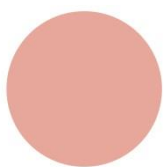
Tuan delar in människans sinnen i två grupper. Grupp 1 består av följande sinnen: smak, doft, känsel (hudens känslighet mot värme, kyla etc.) och hörsel, och grupp 2 av syn och känsel (att röra vid någonting, samt det kinestetiska sinnet). Sinnena som ingår i grupp 1 kan, enligt Tuan, inte på egen hand skapa en känsla av rumslighet hos människan. Men om de kombineras med något av de två sinnen som listas under grupp två så berikar de människans upplevelse av sin omgivning betydligt (Tuan, 2008, s. 12).

Människan har behov av ett visuellt perspektiv (det vill säga; upplevelse genom synen) för att kunna känna igen en omgivning, medan våra övriga sinnen bidrar med en mer berikad upplevelse av landskapet. Ljud, till exempel, dramatiserar den rumsliga upplevelsen genom att

skapar en aning om volym och avstånd (Tuan, 2008, s.16). Blinda människor har ofta en betydligt bättre uppfattning av ljud än andra. De kan i många fall undersöka en omgivnings rumslighet med hjälp av att lokalisera olika ljud. Utan ljud skulle en plats upplevas som livlös (Tuan, 2008, s. 15).

Det Europeiska landskapet är på många sätt historiskt, och landskapets historia påverkar hur människor upplever sin nutid (Tuan, 2008, s. 191). Nutiden är vår verklighet. Det är genom den som vi upplever vår omgivning. Men det vi lägger fokus på är enbart en bråkdel av vad som finns att uppleva. Därför kan man, enligt Tuan (2008, s. 148) säga att vår kultur påverkar människans fokus, såväl som räckvidden av vår medvetenhet. Vår kultur påverkar även människans perception av landskap (Tuan, 2008, s. 162). Kulturgeografen och landskapsforskaren Peter Howard är även under uppfattningen att det möjligtvis finns någon typ av perception där alla människor upplever samma sak, eller snarare: en landskapskvalitet som alla människor anser vara värdefull. Han tror på möjligheten att dela in studier kring människors perception av landskap i olika nivåer, då han menar att det finns landskapsideal på global, nationell och individuell nivå (Howard, 2013).

Landskapsgeografen Marc Antrop menar att landskapet är som en stöttepelare: något tryggt i människans omvärld. Även om landskap är dynamiska och, precis som människor, förändras genom tiden, menar han att landskap ofta upplevs som säkra och pålitliga. Vidare beskriver han hur landskap innehåller många olika kvaliteter, som i samband med deras kontext ökar deras värde för människan. Slutligen konstaterar Antrop att människans sinnen gör det möjligt för oss att ta del av alla de kvaliteter som landskapet erbjuder oss (Antrop, 2005). Antrop ser även landskapet som ett holistiskt koncept (Antrop, 2000, s. 18), vilket innebär att landskapet som helhet innebär mer än summan av dess enheter. Att förändra någon av landskapets enheter innebär även att förändra helheten på något sätt, då samtliga enheter ingår i ett samband med varandra. Detta innebär även att en enhet kan ha ett högre eller lägre värde beroende på i vilken kontext den befinner sig. En förändrad kontext har därför stor påverkan på kvaliteten av landskapets olika enheter (Antrop, 2000). Även människans perception av landskapet är, enligt Antrop, av holistisk karaktär och fungerar enligt vad han kallar "gestaltprinciper" ("Gestalt-principles", s. 19). En Gestalt innebär, likt det holistiska perspektivet, att summan av enheter inte räcker till för att uppnå en helhet. Varje enhet får mening endast i samband med andra enheter, i en kontext. Människans perception skiljer sig beroende på till exempel kunskap och tidigare erfarenheter, vilket innebär att för varje människa som befinner sig i landskapet existerar ett unikt landskap (ibid.).

Landskapsteori kring sinnesupplevelse ur ett miljöpsykologiskt perspektiv

Människans medvetenhet och landskapets rekreativa värden

Av störst intresse inom psykologin är, enligt Brown, Ryan & Creswell (2007), studerandet av vad som utgör en människas medvetenhet; däribland tankar, minnen och känslor. Kognition är en term som används inom miljöpsykologin och är, likt perception, en psykologisk process som är aktiv i samband med människans tolkning av landskapet. Kognition har med människans fattningsförmåga att göra och innehåller bland annat vårt tänkande, minne, medvetande, inlärning och uppmärksamhet, vilket har en koppling till två av de mest grundläggande komponenterna i människans medvetande: "attention" och "awareness" (Brown et al, 2007, s. 212), det vill säga: uppmärksamhet (att lägga märke till någonting) och medvetenhet (att vara

medveten om någonting). Awareness är, enligt Brown et. al. (2007), en medveten registrering av stimuli. När en stimulus är tillräckligt stark lägger människan märke till det objekt där stimuli kommer ifrån; en attention uppstår. Att uppmärksamma och medvetet registrera olika stimuli i sin omgivning räknas som människans mest direkta kontakt med verkligheten (Brown et al, 2007).

Psykologiprofessorn Stephen Kaplan beskriver hur människan tolkar landskapet på ett tre-dimensionellt sätt och att denna tolkning sker genom två aspekter: "mystery" och "legibility" (Kaplan, 1979, s. 245). "Mystery" innebär att människan känner av att landskapet har mer att visa än vad som visas, vilket skapar förväntningar. Detta kan innebära till exempel förväntningar om vad som väntar runt hörnet eller vad som anas vid slutet av en siktlinje. Landskap som innehåller mystik karaktäriseras av vad Kaplan kallar en kontinuitet mellan den information som landskapet visar för stunden och den som utlovas (Kaplan, 1979). Ett landskap med stor läsbarhet ("legibility"), å andra sidan, är ett lättöverskådligt landskap som är lätt att orientera sig i. Läsbarhet i landskapet innebär även att med lätthet kunna dela in landskapet i olika delområden och landskapsrum (ibid.). Båda aspekter menar Kaplan berikar människans upplevelse av landskapet, fast på olika sätt: landskapets läsbarhet underlättar för människan att orientera sig och landskaps mystik skapar nyfikenhet hos människan, vilket ofta leder till en djupare interaktion (Kaplan, 1979).

I artikeln *The Relation between Perceived Sensory Dimensions of Urban Green Space and Stress Restoration* beskriver Patrik Grahn och Ulrika K. Stigsdotter (2010) hur landskapet har stort inflytande på människans välbefinnande. Synen är av stor betydelse när det gäller människans vistelse i gröna miljöer för rekreativa ändamål. Dock poängterar Grahn och Stigsdotter (2010) hur människans övriga sinnen är en minst lika betydelsefull del i upplevelandet av rekreation, inte minst när det gäller hur landskapsupplevelser påverkar människors hälsa och välbefinnande. I sina studier kring rekreativa värden i urbana grönområden har Grahn och Stigsdotter (2010) sammanställt åtta kvaliteter som människor kan uppleva genom interaktion med landskapet, så kallade "sinnliga dimensioner" ("sensory dimensions", s. 266). Dessa dimensioner är följande:

- Natur: när naturen upplevs existera på sina egna villkor.
- Kultur: en upplevelse kring människans påverkan på det kulturella värdet på ett omsorgsfullt sätt, där myter och symboler har ett starkt inflytande.
- Utsikt: att uppleva en plats där människan kan se ut över kringliggande omgivning.
- Det sociala: en omgivning som är utrustad för sociala aktiviteter, där människor kan mötas och interagera på valfritt sätt.

Figur 8. Fridfullhet anses vara en av de sinnliga dimensioner som människan upplever i landskapet. Bild: *Archipelago_Morning_1*, Champignon.Bunny (2008) CC BY-NC 2.0 [online] tillgänglig via:

<https://www.flickr.com/photos/29176231@N04/2970685061/in/album-72157606497651474/> [2015-05-11].

- Space: upplevelsen av en grön miljö som, trots att den är kopplad till sin omgivning, upplevs som en stark enhet i sig själv.
- Artrikedom: olika intryck som antyder till en livfull plats: upplevelser av fågelkvitter och stor variation i växtmaterial till exempel.
- Tillflykt: upplevelsen av trygghet och omslutenhet.
- Fridfullhet: en ostörd, tyst och lugn plats, där det uppstår en känsla av sinnesro.

Grahn och Stigsdotter (2010) resultat visar att människor generellt inte söker sig till gröna miljöer på grund av miljöernas design och formspråk, utan på grund av de upplevelser som de associerar till naturen och andra rekreativa miljöer. De finner också att människans tolkning av kvaliteter i landskapet kan variera stort, beroende på hur upplevelsen förhåller sig till bland annat förväntningar och tidigare erfarenheter (Grahn & Stigsdotter, 2010).

En miljöpsykologisk syn på landskap

Människan upplever värden i landskapet genom natur och kultur, vilket har stark koppling till landskapets historia (Grahn & Stigsdotter, 2009). Även våra sinnen och mentalitet har en betydande roll i hur vi förstår och tolkar vår omvärld. Catharine Ward Thompson, professor i landskapsarkitektur, beskriver i artikeln *Landscape perception and environmental psychology* (2013) att det finns två tillvägagångssätt att beskriva processen som sker i överförandet av information från våra sinnen till hur människan upplever landskapet genom de objekt som har utgivit stimuli: "bottom-up" och "top-down" (Ward Thompson, 2013, s. 25). "Bottom-up" (Ward Thompson, 2013, s. 26) uppmärksammar själva perceptionen, eller människans tolkning av en plats, vilket inleds med att människan lägger märke till stimuli. Detta innebär bland annat att fokus läggs på vilka element i landskapet som skapar mänsklig tolkning och hur man kan arbeta med landskapets fysiska aspekter för att stödja olika mänskliga upplevelser och aktiviteter. "Top-down" (Ward Thompson, 2013, s. 26) å andra sidan, lägger fokus på människan som individ och människors kognitiva process, istället för att uppmärksamma specifikt vad i landskapet som triggar mänskliga tolkningar av olika slag. Problematiken mellan de två tillvägagångssätten ligger i förståelsen för hur stor del av människans uppfattning av landskap beror på den fysiska omgivningen, respektive människans individuella preferenser och tolkningar (Ward Thompson, 2013).

Psykologiprofessorn Rachel Kaplan menar att människans förhållande till landskapet är en komplex fråga. Människor reagerar inte bara på objekt i deras uppfattning av landskap, utan även på hur objekten är arrangerade och hur de förhåller sig till varandra (Kaplan, 1985). Dessutom reagerar människor olika på samma landskap, vilket har att göra med individens tidigare erfarenheter och tillfälliga sinnesstämning (ibid.). Grahn och Stigsdotter (2010) menar att människan tolkar sin omgivning genom "gestalter" (Grahn & Stigsdotter, 2010, s. 265). Inom miljöpsykologi innebär gestalt-teorier människans förmåga att finna samband och hierarkier i sin omgivning. Denna förmåga är essentiell för människor, då vi är i behov av att sortera den information som kommer från alla våra sinnen vid interagerandet med omgivningen (Grahn och Stigsdotter, 2010). Då samtliga av människans sinnen är delaktiga vid vår tolkning av landskapet menar Grahn och Stigsdotter att det är omöjligt att isolera perception av landskap enbart till synen. För att finna samband mellan upplevelser av landskapskvaliteter och människors välbefinnande behöver perception av landskap studeras för vad det innebär: ett samband mellan alla människans sinnen (ibid.).

Landskapskvaliteter och potential för sinnesupplevelse i arkitektoniska utemiljöer

Landskapets berättande förmåga

Anne Whiston Spirn, professor i landskapsarkitektur och planering, beskriver i *The Language of Landscape* (1998) hur landskapet kan anses innehålla liknande kvaliteter som ett språk (Spirn, 1998, s. 15). Landskapets material, former, mönster och funktioner är vad Spirn benämner motsvarigheter till språkets ord och strukturer. Synen på landskapet som ett språk innebär möjligheter att både tala och läsa landskap (ibid.), eftersom:

"Landscapes are rich with complex language, spoken and written in land, air, and water. Humans are storytelling animals, thinking in metaphors steeped in landscape: putting down roots means commitment, uprooting a traumatic event. Like a living tree rooted in place, language is rooted in landscape. The meanings landscapes hold are not just metaphorical and metaphysical, but real, their messages practical; understanding may spell survival or extinction. Losing, or failing to hear and read, the language of landscape threatens body and spirit for the pragmatic and the imaginative aspects of landscape language have always coexisted."
(Spirn, 1998, s. 11)

Spirn beskriver även landskap som ett förhållande mellan människa och plats, där "land" representerar både platsen och människorna som bor där, och "skap" (=att skapa) indikerar associationer och partnerskap mellan de båda (Spirn, 1998, s. 16). Människor och platser formas i en kontext, genom olika platsspecifika händelser. Genom kontext får landskapet, precis som ord, en betydelse. Kontext skapar mening i flera sammanhang, om det så handlar om språk eller landskap (Spirn, 1998, s. 133). Ord får mening när de sätts in i ett större sammanhang (ord – mening – paragraf – kapitel), liksom lövet på ett träd får mening genom dess kontext (löv – gren – träd – skog). Meningsskapande i landskapssammanhang handlar även om spelet mellan plats och invånare (Spirn, 1985, s. 17). Det är därför omöjligt för någon utomstående att kunna förstå landskapet på ett lika djupt sätt som någon med en nära relation till landskapet (Spirn, 1998, s. 4).

Vidare är landskapet dynamiskt och förändras genom tiden, vilket gör dess nuvarande kontext till en produkt av olika processer i landskapets historia (Spirn, 1998, s. 18). Beroende på kontexten kan landskapselement upplevas olika, vilket också gör att meningen skiljer sig från plats till plats, även om exakt samma landskapselement ingår. Som exempel nämner Spirn hur vatten i ett kustnära landskap upplevs olikt, och har därför en annan mening, än vatten i ett ökenlandskap (ibid.). Hur vi tolkar landskap beror, enligt arkitekten Ben Jacks, på vår individuella uppfattning, eller mer exakt: på våra kulturella preferenser som har format vår uppfattningsförmåga under livets gång. Genom vårt kulturella arv filtreras den information som vi hela tiden samlar på oss (Jacks, 2007). Att läsa landskap innebär, enligt Jacks, ett aktivt meningsskapande där landskapets kvaliteter tolkas genom perception, vilket innebär i sambandet med den mänskliga kroppens interaktion med landskapet (ibid.).

Den mänskliga kroppens interaktion med landskapet

Landskapsarkitektur handlar om platsskapande, och en plats är alltid multisensuell menar Jacky Bowring, landskapsarkitekt vid Lincoln University på Nya Zeeland (Bowring, 2007). Hon beskriver hur en meningsfull interaktion mellan människa och landskap uppkommer när människan förstår och minns landskapet. Människans minne av ett landskap är speciellt viktigt när det kommer till ett djupare förhållande mellan människa och omgivning och har med sinnesupplevelser från samtliga av människans sinnen att göra (Bowring, 2007).

Arkitekten Juhani Pallasmaa (2010) konstaterar att samtliga mänskliga upplevelser vid kontakt med arkitektur är av multisensuell karaktär. Människans deltagande i sin omgivning är en upplevelse som integrerar hela kroppen, och därmed alla våra sinnen. I arkitektoniska sammanhang upplever vi rum, skala och olika material genom ögonen, öronen, huden, tungan, skelettet och musklerna. Inte nog med det så upplever människan genom alla sinnena samtidigt, då våra sinnen samspelar med varandra med den mänskliga kroppen som verktyg (ibid.).

Erik Gunnar Asplund var en av Sveriges främsta arkitekter på 1930-talet. Han förespråkade en arkitektur som frångick funktionalismen (vilket var den pågående ideologin i Sverige under början av 1900-talet), och i stället fokuserade på multisensualitet (Pallasmaa, 2010). Juhani Pallasmaa citerar en föreläsning av Gunnar Asplund från 1936 som beskriver hans sett att se på arkitekturens inflytande på människan: *"The idea that only design, which is comprehended visually, can be art is a narrow conception. No, everything grasped by our other senses through our whole human consciousness and which has the capacity to communicate desire, pleasure, or emotions can also be art."* (Asplund, 1936, genom Pallasmaa, 2010).

Gordon Cullen beskriver i *The Concise Townscape* (1971) en teori kring hur människan får "emotional reaction" (Cullen, 1971, s. 9) av det urbana landskapet. Han menar att detta sker genom tre olika aspekter: "optics", "place" och "content" (Cullen, 1971, s. 9-11). "Optics" innefattar hur människor uppfattar och reagerar på kontraster i stadsrummet. När två kontaster möter varandra väcks staden till liv på ett annat sätt och blir mer synlig för människan. "Place" innebär människans reaktion till den mänskliga kroppens position i sin omgivning. Känslan av att vara inne i, eller utanför ett stadsrum. Cullen menar att den mänskliga kroppen instinktivt reagerar på sin position i stadsrummet (Cullen, 1971, s. 10). Han konstaterar därför att denna aspekt inte kan ignoreras i stadsplaneringssammanhang, då städer som enbart planeras för människan i rörelse skulle upplevas som plastiga och opersonliga. Människans igenkännande och sympati i förhållande till det urbana landskapet uppkommer först när hen känner av en slags tillhörighet, att befinna sig inom ett visst stadsrum till exempel (ibid.). Den tredje aspekten, "content", beskriver hur det urbana landskapets innehåll avslöjar platsens historia, genom exempelvis arkitektur från olika tidsperioder (Cullen, 1971, s. 11).

I sin doktorsavhandling vid SLU, Alnarp, skriver Anna Jakobsson om hur promenaden i det historiska spa-landskapet i Ronneby påverkar människans upplevelse av platsen. Promenaden är en aktivitet i allra högsta grad associerad med hela vår kropp, där samtliga av våra sinnen medverkar mer eller mindre effektivt. Genom promenaden sammanlänkas platsens historia, nutid och framtid, samtidigt som människans förhållande till sin omgivning förstärks. Stegen som människan lämnar bakom sig är historia, målet är framtiden, och var han eller hon befinner sig vid varje steg är nutid (Jakobsson, 2009, s. 77).

Arkitekten Jan Gehl beskriver vikten av rörelse i det urbana landskapet i boken *Life between Buildings* (2006), och sätter det i relation till bland annat människans sociala aktiviteter. Han konstaterar att människans mest intensiva upplevelser, såväl som meningsfulla, sociala aktiviteter (däribland konversationer och personliga möten) sker när människan står, sitter, ligger, eller går, eftersom: *“Only ‘on foot’ does a situation function as a meaningful opportunity for contact and information in which the individual is at ease and able to take time to experience, pause, or become involved.”* (Gehl, 2006, s. 72).

Han tillägger också ett par andra viktiga faktorer när det kommer till människans interaktion med sin omgivning: objekt och händelser bör vara i nivå med människans ögonhöjd för att denne lätt ska kunna uppfatta dem, och människan måste ha tillräckligt med tid för att registrera olika intryck som ges av det speciella landskapet. Människans sinnesreceptorer är designade att registrera information i förhållande till hur människan på egen hand tar sig fram i landskapet, det vill säga: till fots, genom att gå eller springa. Färdas människan i en högre hastighet än fem till femton kilometer i timmen går delar av landskapets information förlorad. Ju fortare vi tar oss fram genom ett landskap, desto större är risken att våra sinnen inte klarar av att registrera meningsfull information och platsspecifika kvaliteter (Gehl, 2006, s. 69).

Figur 9. Människan uppfattar kvaliteter i landskapet lättare om de är i ögonhöjd. Bild: *Kungsträdgården*, Eugenljus Radlinskas (2011) CC BY 2.0 [online] tillgänglig via: <https://www.flickr.com/photos/eugenijusr/5661455685/in/album-72157626591924848/> [2015-05-11].

Diskussion kring det teoretiska perspektivet

Betydelsen av sinnesupplevelser utifrån tre perspektiv på landskapsupplevelse

Sinnesupplevelser handlar om att uppleva landskap med hela kroppen, genom syn, doft, hörsel, känsel, smak och det kinestetiska sinnet. Uppsatsens teoretiska del beskriver sinnesupplevelser i relation till tre olika perspektiv inom landskapsteori: filosofi/estetik, kulturgeograf och miljöpsykologi. Inom estetik kategoriseras sinnesupplevelser som en del av det estetiska fältet, där de studeras i samband med vad i landskapet som människan finner estetiskt tilltalande (Nohl, 2000). Det estetiska fältet har länge dominerats av visuella kvaliteter, men på senare tid och speciellt i samband med landskapsestetik, har upplevelser genom människans andra sinnen också räknats in som i allra högsta grad bidragande faktorer till den estetiska upplevelsen. För att få en så tydlig och stark estetisk upplevelse som möjligt menar Brook (2013) att människan och landskapet måste interagera. Människan måste alltså uppleva

landskapet med hela sin kropp. Inom kulturgeografi anses sinnesupplevelser i människans barndom ha en betydelsefull påverkan på hur människan upplever landskapet i vuxen ålder (Bingley, 2003). Även när det gäller ett meningsfullt förhållande mellan människa och landskap beskrivs inom kulturgeografin hur människans kroppsliga interaktion med landskapet har stor betydelse för det platsskapande som så småningom leder till att ett "space" istället upplevs som ett "place" (Tuan, 2008). Vidare studeras hur människans kulturella bakgrund påverkar landskapsupplevelsen, genom att i tolkningen av landskap filtrera informationen som människans kropp samlar in genom alla sinnen. Tuan (2008) menar att vi därigenom får ett fokus gällande vad vi uppfattar i vår omgivning. Inom miljöpsykologin diskuteras de mentala processer som i människan ligger till grund för hur vi upplever landskapet. Dessa, menar Grahn och Stigsdotter (2010), också har en tydlig koppling landskapsperception, och därmed även till sinnesupplevelser. Teorier kring perception och kognition: hur människan tar in och tolkar sinnesintryck i landskapet, är av stor vikt inom miljöpsykologin, då dessa ökar förståelsen för hur människor möter och interagerar med landskapet i sitt vardagliga liv (Ward Thompson, 2013). En annan aspekt som miljöpsykologin lägger mycket fokus på är hur interaktionen med landskapet förser människor med rekreativa värden, genom bland annat så kallade "sinnliga dimensioner" (Grahn & Stigsdotter, 2010, s. 266).

Även om de tre perspektiven som denna uppsats tar upp kan ses som skilda enheter i diskussionen kring sinnesupplevelser, kan de även ses som ett samspel och en helhet. Sambandet mellan de olika ämnesområdena framgår tydligt i människans individuella uppfattning av landskap, då sinnesupplevelser i grund och botten beror på människans kulturella arv. Det kulturella arvet innebär i denna kontext de historiska traditioner som har bidragit till hur människor inom en viss kultur upplever ett landskap och hur detta har stort inflytande på hur individen sedan tolkar landskapet. Individens tolkning av landskap sker genom det kinestetiska sinnet och de fem fysiska sinnena, där informationen som sinnena förmedlar filtreras genom bland annat individens kunskap och tidigare erfarenheter. Sinnesupplevelser i människans barndom påverkar den vuxna människans relation till landskapet (Bingley, 2003). Likaså påverkar de spår som historien har lämnat i landskapet hur människan uppfattar landskapet idag (Tuan, 2008). Tidigare samband mellan människa och landskap är också avgörande för hur tolkningen av landskapet blir, samt människans förväntningar och fantasier (Nohl, 2000). Vad en människa sedan får ut av själva landskapsperceptionen karaktäriseras av estetiska och rekreativa upplevelser, vilka båda anses vara av värdefull karaktär (Carlson, 2009; Kaplan, 1995).

Sambandet mellan de tre perspektiven handlar alltså om grunden till varför människor upplever landskapet på ett visst sätt, (vilket ligger i människans kulturarv och mentalitet), själva interaktionen med landskapet (där landskapets element och människans inre samspelar) och slutligen utkomsten av själva upplevelsen, vilket kan resultera i estetiska och rekreativa värden för människan, såväl som en meningsfull relation mellan människa och landskap. Det har även framkommit några gemensamma nämnare som samtliga ämnesområden tar upp, gällande människans interaktion med landskapet och vilken betydelse detta har för landskapsupplevelsen:

- Sinnesupplevelse är ett samband mellan inre och yttre faktorer
- Sinnesupplevelse är en individuell upplevelse
- Landskapets meningsskapande kvaliteter grundar sig i kontext

Ett samband mellan inre och yttre faktorer

"Inside and outside are inseparable. The world is wholly inside and I am wholly outside myself." (Maurice Merleau-Ponty, 2002, s. 474)

Det visuella intrycket har haft stort inflytande på hur vi uppfattar landskapet. Med ursprung i antikens Grekland domineras den västerländska kulturen av en syn på kunskap och verklighet centrerad kring den visuella upplevelsen av omvärlden. Ögats påstådda dominans anses vara en grundande anledning till att människans upplevelse av omvärlden redan under Antiken reducerades till den visuella sfären, vilket sedan har fortskridit genom historien (Pallasmaa, 2012a, s. 43). Att uppleva landskapet enbart genom dess visuella kvaliteter anses vara ett passivt ingång till landskapsupplevelse, vilket samtliga perspektiv som denna uppsats utgår ifrån diskuterar som något problematiskt. Vikten läggs istället på att aktivt uppleva landskapet, då detta anses ligga som grund för att människan ska kunna dra nytta av alla de kvaliteter som landskapet erbjuder (estetiska, rekreativa och kulturella). Först och främst, att befinna sig i landskapet ger, enligt arkitekten Ben Jacks (2007), människan möjlighet att ta del av landskapets platsspecifika kvaliteter som kan gå förlorade om landskapet betraktas enbart som ett visuellt objekt. Inom det fenomenologiska synsättet anses landskapet innehålla mer än bara visuella kvaliteter, och fokus läggs på människans interaktion med sin omgivning (Wylie, 2013). Fenomenologi analyserar våra allra mest grundläggande känslor, vilka är ofta förekommande i vårt upplevande av arkitektoniska verk, såväl som landskap (Pallasmaa, 1996). Samtliga av uppsatsens tre landskapsteoretiska perspektiv behandlar landskap inom ett fenomenologiskt synsätt (se t.ex. Tuan, 2008; Nohl, 2000 & Grahn & Stigsdotter, 2010). Det beskrivs även hur människans kroppsliga upplevelse av landskapet är av stor vikt i detta sammanhang, då det är kroppen som skapar ett samband mellan människa och plats.

Perception är en gemensam nämnare inom samtliga ämnesområden och beskrivs som en tolkningsprocess som sammanlänkar människan inre med den yttre världen. Inom filosofi/estetik anses perception vara viktig i människans intuitiva upplevelse (Merleau-Ponty, 2002, s. xviii), då det är en del vår direkta uppfattning av omvärlden, och därför den mest rena: *"I am conscious of the world through the medium of my body [...] I am conscious of my body via the world"* (Merleau-Ponty, 2002, s. 94). Genom perception blir människan således medveten om både sin omvärld (det yttre) och sin kropp (det inre).

David Crouch, professor i kulturgeografi, avslutar sin artikel med följande mening: *"Landscape occurs"* (Crouch, 2013, s. 126). Genom den korta meningen sammanfattar han stora delar av det som många landskapsteoretiker nu diskuterar: hur landskapet inte är något statiskt, utan något dynamiskt: ett fenomen i ständig förändring. Författarens användning av ordet *"inträffar"* antyder att landskapet först på riktigt existerar när det sker i samband med något, vilket i det här fallet handlar om interaktionen mellan människa och landskap. Detta skulle alltså konkludera att landskap inträffar först när en människa genom fysisk vistelse deltar i landskapet (Crouch, 2013).

Yi-Fu Tuan (1990) har lagt märke till hur barnens interaktion med landskapet är full av sinnesupplevelser, vilket tros bero på barnens öppna inställning till landskapsupplevelse. Tuan menar att den vuxna människan kan ta mycket lärdom av hur barn upplever sin omgivning, då barnens förhållande till landskapet i allra högsta grad är genom kroppslig interaktion:

"An adult must learn to be yielding and careless like a child if he were to enjoy nature polymorphously. He needs to slip into old clothes so that he could feel free to stretch out on the hay beside the brook and bathe in a meld of physical sensations: the smell of hay and of horse dung; the warmth of the ground, its hard and soft con-

tours; the warmth of the sun tempered by breeze; the tickling of an ant making its way up the calf of his leg; the play of shifting leaf shadows on his face; the sound of water over the pebbles and boulders, the sound of cicadas and distant traffic. Such an environment might break all the formal rules of euphony and aesthetics, substituting confusion for order, and yet be wholly satisfying.”
(Tuan, 1990, s. 96)

Allen Carlson (2009) är dock under uppfattningen att vad som skiljer vuxna från barn är att vuxna människor ofta har större kunskap om vad vi bör uppleva i olika miljöer, genom erfarenhet. Enligt Carlson behöver människan träna sig i att lägga märke till ett landskaps olika kvaliteter, då vi endast med hjälp av kunskap kan nå en total tillfredsställelse i upplevelsen av vår omgivning (Carlson, 2009, s.109). För en korrekt estetisk uppskattning av landskap behöver människan, enligt Carlson, riktlinjer. Människor kan inte uppskatta allt som ett specifikt landskap har att erbjuda, utan behöver ramar inom vilka uppskattningen kan äga rum. Han menar att utan gränser och fokus i människans upplevelse av landskap kan upplevelsen inte innefatta något meningsfullt, utan enbart en blandning av olika sensationer (Carlson, 2009, s.110).

Skillnaden mellan hur Yi-Fu Tuan (1990) och Allen Carlson (2009) ser på en kvalitativ landskapsupplevelse verkar inte vara så stor som det kan antyd. Eftersom de beskriver en kvalitativ upplevelse av landskap från två olika perspektiv (Carlson ur ett estetiskt och Yi-Fu Tuan ur ett kulturgeografiskt) är det klart att några skillnader uppstår, men det går även att utläsa likheter. Vad Yi-Fu Tuan menar med att vuxna människor borde försöka förhålla sig till landskapet mer likt ett barn kan tolkas som att vi rent kroppsligt borde interagera mer med vår omgivning. Tuan menar också att människan redan har ett fokus när det gäller vad vi upplever som kvalitativt i vår omgivning genom vårt kulturella arv, som bland annat innebär tidigare erfarenheter och upplevelser av landskap. Detta fokus skiljer sig klart från det fokus som Carlson menar är nyckeln till en korrekt estetisk landskapsuppfattning, men kunskap är en central komponent i båda fallen. Tuan menar att människan får kunskap om både sig själv och landskapet genom kroppslig interaktion. Denna kunskap skulle i sin tur kunna leda till den kunskap som Carlson beskriver, då vi endast genom vistelse i landskapet har möjlighet att upptäcka de värden som landskapet erbjuder oss. Det handlar kanske snarare om två olika stadier i en kvalitativ landskapsupplevelse och inte så mycket om två skilda åsikter i hur land-

Figur 10. Att uppleva landskap som barn innebär att uppleva landskapet med hela sin kropp. Bild: *Tree kids (Indonesia)*, Ahron de Leeuw (2006) CC BY 2.0 [online] tillgänglig via: <https://www.flickr.com/photos/ahron/148323465/in/set-72057594137748132> [2015-04-16].

skap på bästa sätt ska upplevas. Sinnesupplevelser är av central betydelse i bådas exempel, eftersom det är genom stimuli och perception som människan kan tolka den information som landskapet ger till någonting meningsfullt.

Den individuella upplevelsen

Både Werner Nohl (2000) och Anne Whiston Spirn (1998) beskriver hur landskapet har berättande kvaliteter. Dessa kvaliteter är även något som filosofen Isis Brook vill förmedla genom att bygga upp en bild av ett landskap i text (texten presenterades även precis i början av denna uppsats):

“Imagine turning the corner on a path one morning and seeing laid out before us a patchwork of fields rich in various crops or grazing animals and demarcated with hedges, stone walls, or trees. There is a small area of woodland over to one side, rolling hills in the distance and beyond them a craggy mountain peak around which are gathered a few white clouds against a blue sky. In the valley before us, amongst the fields, is a collection of dwellings diverse in shape and size but similar in building material and colors. These cluster along a sparkling river and encircle a small bustling market square. There is birdsong in the fields and a subtle smell of herbs and flowers rises from the vegetation as the sun warms the day. We might stop to take in the view – even take a photograph – in an attempt to capture the moment as there is something appealing about it. We find it pleasing to look at but also want to enter it: to experience it, to be environed by it, and take part in its various affordances.” (Brook, 2013, s.109).

Brook vill med detta exempel framföra hur relativt enkelt det är att framkalla en illusion av ett typisk tilltalande landskap. Detta, menar hon, beror på vår kulturella bakgrund. I den västerländska kulturen anses ofta landskapstypen som beskrivs i exemplet vara tilltalande, vilket beror både på de västerländska landskapens historia och hur vi som västerlänningar har lärt oss att tolka vår närmiljö (Brook, 2013). De landskap som människan har växt upp i närheten av kan alltså anses utgöra en slags mall för hur människan upplever andra landskapstyper, vilket innebär att vad som anses vara kvalita-

Figur 11. Västerlänningar anser ofta beteslandskap vara ett typiskt tilltalande landskap. Bild: *Llanidloes Without, Powys (Wales, UK)*, William Franklin (2009) CC BY-ND 2.0 [online] tillgänglig via: <https://www.flickr.com/photos/williamafranklin/5124387761/in/album-72157603582447099/> [2015-05-11].

tivt och tilltalande i landskapet skiljer sig åt beroende på vem som vistas i det. Detta skapar en stark koppling mellan estetik och kulturgeografi. Kultur påverkar nämligen inte bara tolkningen av landskap, utan även människans generella upplevelse av landskapet (Tuan, 2008, s. 162), då den har stort inflytande på människans fokus. De kvaliteter som individen, på grund av sin kulturella bakgrund, lägger fokus på i landskapet är enbart en bråkdel av vad som finns att uppleva (ibid.). Detta har även uppfattats av Anne Whiston Spirn, som konstaterar att: *"Culture can prevent eyes from seeing and ears from hearing."* (Spirn, 1998, s. 36). I interaktionen mellan människa och landskap tolkas information från våra sinnen genom vår kunskap och tidigare erfarenheter. Landskapsupplevelser kan därför anses vara i huvudsak subjektiva, vilket innebär att de kan förstås endast i relation till vem det är som upplever landskapet. Olika människor ser alltså olika versioner av samma landskap (Antrop, 2000). De olika nivåerna av individuell tolkning som landskapsforskaren Peter Howard (2013) uppmärksammat antyder att det finns landskapsideal på global, nationell och individuell nivå. Kulturella skillnader i landskapsupplevelse kan anses vara på nationell nivå, genom bland annat hur människans hemland påverkar vad i landskapets som anses vara mest kvalitativt. Men kulturen kan också anses ha en stark koppling till den individuella nivån, bland annat genom hur barndomen påverkar människans tolkning av landskap. Här spelar sinnesupplevelser en betydande roll, vilket har uppmärksamats av kulturgeografen Amanda Bingley (2003):

"Sensory experience is an important element of perception and a direct route into early experience, which affords insights into the influence of early relationships on subsequent adult perception. However, although sensory experience may be reflected upon verbally it is essentially a subjective and non-verbal phenomenon of human consciousness." (Bingley, 2003, s. 330).

Människans relation och emotionella koppling till landskapet har också stor påverkan på hur landskap uppfattas och tolkas (Brook, 2013). Till exempel kan människors relation till sin närmiljö antingen innebära att de är blinda för det närliggande landskapets kvaliteter eftersom att det alltid har funnits där, eller att de med tiden lärt känna landskapet och därmed skapat en djup och personlig relation till platsen. Likaså kan experters förmåga att läsa landskap påverkas stort av deras kunskaper inom ett visst ämnesområde, då kunskap i den här kontexten kan leda till både god uppfattningsförmåga eller tunnelseende i exempelvis en landskapsanalys (ibid.).

Antrop (2000) menar att olika individer verkligen ser olika versioner av samma landskap. Subjektivitet anses av många författare vara en positiv aspekt, då det skapar mångfald när det gäller vilka kvaliteter i landskapet som anses värdefulla. Utan kulturens påverkan på människan hade de landskap som skapas av människor troligtvis varit mer enformiga än vad de är idag. Men subjektivitet kan även medföra negativa konsekvenser. När det gäller subjektivitet och arkitektoniska miljöer menar Pallasmaa att arkitekten inte får låta sin subjektivitet gå ut över designen och platsen som helhet: *"The more subjective a work is, the more it focuses on the subjectivity of the author, whereas works that are open to the world provide a ground of identification for others."* (Pallasmaa, 2012b, s.16). Ju mindre arkitekten lägger sina egna värderingar, tycke och smak till sin design, desto mer äkta blir alltså gestaltningen, och desto större kapacitet har den att framkalla upplevelser som stärker andra människors identitet. Arkitektoniska verk har, enligt Pallasmaa, möjlighet att sensibilisera och berika människans interaktion med sin omvärld (Pallasmaa, 2012b).

Landskapets meningsskapande kvaliteter grundar sig i kontext

Landskapet anses innehålla meningsskapande kvaliteter, vilket skapas genom interaktionen och samspelet mellan människa och landskap. Juhani Pallasmaa menar att traditionen på en plats är en bidragande faktor till meningsfullhet. Tradition förklarar Pallasmaa (2012b) som en känsla av ett historiskt samband, en kontext och mening som skapats genom en omgivnings kultur: *“The continuum of tradition provides the ground from which all human meaning arises. Architectural meaning is always contextual, relational and temporal. Great works achieve their density and depth from the echo of the past, whereas the voice of the products of superficial novelty remains feeble, incomprehensible and meaningless.”* (Pallasmaa, 2012b, s.19). Tradition innehåller i första hand en historisk mening, vilket inte är något som går direkt i arv, utan en dynamisk process som hela tiden förändras. Historisk mening upplevs i första hand genom perception.

Då människan utvecklades under bar himmel har vi under många generationer levt i ett dynamiskt samband med vår närmiljö. Landskapet har under lång tid varit en betydande del av människans tillvaro, vilket enligt Anne Whiston Spirn bidrar till att vi ofta kategoriserar landskap som något av stor innebörd: något med djupare mening (Spirn, 1998, s. 17). Bland annat menar Spirn att det är något speciellt med människans förhållande till landskapets växtmaterial, då vi finner symbolik mellan växters och våra egna livscyklar: *“Trees and flowers live, grow, reproduce, and die. People impose meaning, as metaphor, upon flowers and trees. Flowers are laid on graves.”* (Spirn, 1998, s. 100)

Vidare konstateras inom samtliga av uppsatsens teoretiska perspektiv att landskap handlar om helheter (se t.ex. Brook, 2013; Antrop, 2000 & Grahn & Stigsdotter, 2010). Bland annat beskriver Brook att landskapet behöver upplevas som en helhet för att människan ska kunna ta del av det djupare estetiska fältet och inte enbart den visuella estetiken (Brook, 2013). Spirn (1998) menar att varje landskap inte bara är en helhet i sig själva, utan även en del av en större helhet, det vill säga: en enhet. Landskap kan alltså vara lika små som en trädgård och lika stora som en planet (Spirn, 1998, s. 16). Synen på landskapet som ett samband av olika helheter kan kopplas till en teori inom kulturgeografin som beskriver landskapet som ett holistiskt koncept (Antrop, 2000). Detta innebär att landskapet som helhet är mer än summan av dess enheter, då samtliga enheter ingår i ett samband med varandra. Inom miljöpsykologin, såväl som kulturgeografin beskrivs även hur människans interaktion med landskapet är av holistisk karaktär och består av olika ”gestalter” (Antrop, 2000; Grahn & Stigsdotter, 2010). Gestalt-teorin innebär att ett landskapselement endast är meningsskapande för människan om det ingår i en större kontext, ett samband. De enheter som landskap består av påverkar människans tolkning av landskapet, vilket gör gestalt-teori till ett intressant begrepp att diskutera i en kontext kring sinnesupplevelser. Grunden till landskapets meningsskapade kvaliteter ligger i gestalternas förhållande till varandra, vilket innebär att varje landskapselement kan ge mening för människan genom det värdet det får gentemot andra landskapselement. Ett enskilt träd kan till exempel anses vara mer värdefullt i en urban kontext än i en skog. Ett landskapsvärde är därmed aldrig absolut, eftersom det uppfattas som mer eller mindre värdefullt beroende på vilken kontext det befinner sig i. Att på något sätt förändra ett landskapselement innebär även att förändra landskapet som helhet.

“Looking for the world’s essence is not looking for what it is as an idea once it has been reduced to a theme of discourse; it is looking for what it is as a fact for us, before any thematization. Sensationalism ‘reduces’ the world by noting that after all we never experience anything but states of ourselves.” (Merleau-Ponty, 2002, s. xvii)

3. Sinnesupplevelser i en landskapsarkitektonisk praktik

Att uppleva landskapet praktiskt

Läran om landskap genom interaktion

Ervin H. Zube var forskare inom miljö-design. Han skrev tillsammans med James L. Sell och Jonathan G. Taylor artikeln *Landscape perception: research, application and theory* (1982), där de presenterar en modell för landskapsperception som innehåller tre komponenter: människa, landskap och utfall/resultat (Zube et. al., 1982). Inom komponenten ”människa” (a.a. s. 5) ingår de mentala komponenter som påverkar människans interaktion med landskapet (tidigare erfarenheter, kunskap, förväntningar och kulturella kontexter), men även själva interaktionen i sig. För att förstå människans interaktion med landskapet krävs kunskap kring vad människan utför i interaktionen, då deras avsikter påverkar deras relation till landskapet (Zube et. al., 1982). Komponenten ”landskap” innehåller både individuella enheter (landskapselement) och landskap som en helhet. Landskapets egenskaper innebär greppbara eller ogripbara landskapselement och relationer mellan landskapselement som är av stor vikt vid interaktionen med människan. Den tredje komponenten ”utfall/resultat” menar Zube, Sell och Taylor är en produkt av interaktionen mellan människa och landskap, genom perception. Interaktionen påverkar både människa och landskap, vilket kan märkas genom exempelvis en fysisk förändring i landskapet (som när bönder plöjer sin mark) eller en mental förändring hos människan (till exempel känslan av tillfredsställelse). Utfall eller resultat av interaktionen mellan människa och landskap kan även ses som mål, det vill säga: vad människan vill ha ut av interaktionen med landskapet (Zube et. al., 1982, s. 6). Zube, Sell och Taylor presenterar även ett teoretiskt ramverk för landskapsperception, baserat på William H. Ittelsons teorier kring miljö och kognition (*Environment and Cognition*, 1973):

1. Landskap omger: de tillåter agerande och utforskande av situationen och inbjuder betraktaren till interaktion.
2. Landskap är multisensuella: de tillhandahåller information som uppfattas genom alla människans sinnen samtidigt.
3. Landskap tillhandahåller kontextuell, såväl som central information.
4. Landskap innehåller mer information än människan kan ta till sig.
5. Landskap kan inte upplevas passivt: landskapsperception innebär alltid ett aktivt agerande i landskapet.
6. Landskap bejakar agerande: de tillhandahåller symbolisk mening som bejakar meningsfullt agerande.
7. Landskap har alltid en atmosfär: de innehåller estetiska kvaliteter och deras kvaliteter upplevs ofta som en del av en social aktivitet.

(Ittelson, 1973, tolkad av Zube et. al., 1982)

Synen på landskap som ett scenografiskt objekt, genom att passivt betrakta landskapet på avstånd, har liten betydelse när det kommer till att förstå människans inställning till och agerande i landskapet (Wattchow, 2013; Dakin, 2003). Catherine Ward Thompson, professor i landskapsarkitektur vid Edinburgh Universitet, tar i artikeln *Review of research in landscape and woodland perceptions, aesthetics and experience* (1998) upp olika anledningar till varför mer fokus bör läggas på människans interaktion med landskapet genom analys av sinnesupplevelser. Bland annat är ordningsföljden för olika upplevelser av landskap en viktig del i hur landskapet uppfattas (Ward Thompson, 1998). Vad människan upplever i landskapet har di-

rekt inflytande på nästföljande upplevelse. Även tidigare bekantskaper med landskap, såväl som huruvida landskapet befinner sig i direkt anslutning till där människan bor eller inte, menar Ward Thompson (1998) har stor påverkan på hur det upplevs. För landskapsarkitekter, vars uppgift är att ta beslut gällande utformning av landskap, behöver människans fysiska upplevelse tas i beaktande, eftersom utformningen av landskapet påverkar hur människor interagerar med sin omgivning (ibid.). I följande avsnitt presenteras olika metoder som genomförts kring analys av människans upplevelser i landskapet.

Analysmetoder för sinnesupplevelser i landskapet

Analys av minnesvärda stadsupplevelser, av Kevin Lynch

Kevin Lynch presenterade följande frågor som grund till analysmetoden *A Walk Around the Block* (1959): "Vad upplever gemene man i interaktionen med landskapet? Vad i landskapet ger starkast intryck hos individen och hur reagerar hen på detta?" (Lynch, 1990, s. 185). Analysmetoden som Lynch sedan utvecklade går ut på att undersöka vilka kvaliteter i staden som människan upplever genom en promenad, samt vilka typer av kvaliteter som de har starkast minne av efter promenaden. Promenaden utfördes runt ett förbestämt kvarter ("a walk around the block") och utfördes av tjugosju personer, vissa bekanta med området och andra inte (Lynch, 1990, s. 187). Vid utförandet av promenaden fick varje deltagare sällskap av en intervjuare, vars uppgift var att anteckna de upplevelser som deltagaren beskrev under tiden de promenerade. Deltagaren blev instruerad att berätta om vad hen såg, doftade, hörde, och annat som hen lade märke till, samtidigt som hen även ombads att inte leta efter något speciellt. Upplevelserna var tvungna att vara intuitiva. Efter promenaden gjordes även en mätning där det undersöktes vilka upplevelser som deltagarna tydligast kom ihåg efteråt (Lynch, 1990, s. 185).

De slutsatser som Lynch drog efter utförandet av analysmetoden var att samtliga upplevelser som människan får genom interaktion med det urbana landskapet omöjligt kan dokumenteras, eftersom landskapsperception är både en medveten och en omedveten process. Vidare konstaterade han att resultatet av analysen kan ge vissa ledtrådar till hur städer påverkar människor. Bland annat var en stor del av deltagarnas upplevelser av visuell karaktär, genom uppfattandet av rumsliga karaktärer, texturer och strukturer till exempel. Även vegetation/avsaknandet av vegetation var något som deltagarna reflekterade över. Få av deltagarna nämnde ljud och dofter som något de uppmärksammat. Detta trodde Lynch berodde på att varken ljud eller dofter uppmärksammas särskilt ofta om de inte är starkt avvikande från den "alldagliga nivån" (Lynch, 1990, s. 197).

Lynch menade att metoden inte enbart kan anses vara värdefull inom landskapsforskning, utan även i utbildningssyfte. Utförandet av en liknande promenad, där människan reflekterar över sina upplevelser, kan bidra till ett större medvetande om perception och därmed inspirera stadens invånare till att uppleva sin omgivning på ett mer tillfredsställande sätt (Lynch, 1990, s. 204).

Analys av estetiska upplevelser, av Chenoweth & Gobster

Richard Chenoweth, doktor i socialpsykologi och assisterande professor i landskapsarkitektur, och Paul Gobster, forskare inom beteendevetenskap, har utvecklat en analysmetod kring estetiska upplevelser i landskapet (Chenoweth & Gobster, 1990). Estetiska upplevelser beskrivs av författarna som upplevelser utöver det vanliga:

"The aesthetic experience seems to isolate both us and that which we are experiencing aesthetically, from the flow of daily experience. We feel as though life had suddenly become arrested, for we are absorbed in the object of our attention and abandon any thought of its utility or function. We do not classify it, study it, judge it, nor consider it for any ulterior purpose it may serve. We are wholly in the present with no thought of the past or future. There is no purpose or motivation behind our experience other than just having the experience for its own sake." (Chenoweth & Gobster, 1990, s. 4).

Den estetiska upplevelsen av landskap är alltså något som inträffar när människan upplever sin omgivning genom fysisk interaktion. Chenoweth & Gobster (1990) poängterar även hur den estetiska upplevelsen inte är någonting som kan påtvingas, då den sker spontant i människans interagerande med sin omgivning.

Analysmetoden gick ut på att sammanställa åsikter och reflektioner kring spontana estetiska upplevelser, där de delade ut dagböcker till tjugofem studenter på Wisconsin-Madison Universitet. Studenternas uppgift var att, under en termins tid, föra anteckningar kring de upplevelser som de själva ansåg vara av estetisk karaktär i samband med att de inträffade (Chenoweth & Gobster, 1990). Genom en tolkning av studenternas inlämnade material kunde författarna dra slutsatser gällande vad som i synnerhet hade framkallat dessa upplevelser hos studenterna, vilket de sammanfattade till sju breda kategorier:

1. Vegetation: blommor, solitärträd, skog, kärr, prärie, etc.
2. Vatten: sjöar, floder, dammar, hav, etc.
3. Djurliv: fåglar, husdjur etc.
4. Artefakter och människor: byggnader, människor, markanvändning, etc.
5. Sensationer: färger, ljud, dofter, rörelse, etc.
6. Övergående sensationella aspekter: årstidsbyte, moln, solnedgångar, väder, etc.
7. Kompositioner: naturliga och byggda landskap, där hela sammanhanget uppmärksammades, snarare än specifika objekt.

(Chenoweth & Gobster, 1990, s. 7)

Baserat på analysmetodens resultat beskriver författarna hur estetiska upplevelser kan kategoriseras som i synnerhet kvalitativa upplevelser (Chenoweth & Gobster, 1990). Estetiska upplevelser ansågs inte bara värdefulla av studenterna, utan även minnesvärda. Majoriteten av studenterna som genomförde analysen upplevde även att dessa estetiska upplevelser var en höjdpunkt i deras vardag. Vidare drar de slutsatsen att dessa upplevelser ofta involverade sinnen utanför det visuella (ibid.).

Analys av sinnliga dimensioner, av Qiu & Busse Nielsen

Baserat på Grahn och Stigsdotters teorier kring "sensory dimensions" (Grahn & Stigsdotter, 2010, s. 266) har landskapsarkitekterna Ling Qiu och Anders Busse Nielsen (2015) utfört en analys kring sinnliga dimensioner, det vill säga: natur, kultur, utsikt, det sociala, space, attraktivitet, tillflykt och fridfullhet (Grahn & Stigsdotter, 2010, s. 266). Qiu & Busse Nielsen menar att landskapsupplevelse kan beskrivas som en minnesvärd sensation eller ett tillstånd i människans kropp/själ (Qiu & Busse Nielsen, 2015). Dessa upplevelser bygger på en interaktion mellan människa och landskap och anses vara högst individuella. Genom landskapsupple-

velser får människan även det förhållande till landskapet som innebär att landskapet blir meningsfullt för människan: ett "place" istället för ett "space" (Qiu & Busse Nielsen, 2015, s. 2).

Målet med analysmetoden har varit att undersöka vilka av de sinnliga dimensionerna som människor upplevde ofta/mer sällan, och vilket samband detta hade med olika typer av gröna miljöer i det urbana landskapet. Analysen genomfördes i Helsingborg av 124 av stadens invånare, då deltagarna var tvungna att känna till de platser som analysen berörde (Qiu & Busse Nielsen, 2015). Deltagarna tilldelades varsitt frågeformulär, där de skulle fylla i information om sig själva (kön, ålder), relation till platsen i fråga och eventuella aktiviteter de utövade där, samt huruvida de upplevde någon av de sinnliga dimensionerna på platsen (ibid.). De åtta sinnliga dimensionerna var beskrivna i frågeformuläret genom text och bild. För varje sinnlig dimension ombads deltagaren att svara "ja/nej/vet ej" på frågan om den upplevdes på den aktuella platsen eller inte (Qiu & Busse Nielsen, 2015, s. 7).

Genom analysmetoden kom Qiu & Busse Nielsen fram till att den del av Helsingborgs invånare som genomfört analysen oftast upplevde följande sinnliga dimensioner: utsikt, fridfullhet och space (Qiu & Busse Nielsen, 2015). De områden som valdes ut till analysen ansågs alltså i förstahand tillhandahålla kvaliteter där människan får utsikt över kringliggande omgivning, kan uppleva en känsla av sinnesro, och där platsen upplevs som en stark enhet i sin omgivning. Vidare framkom att antalet mångfaldiga biotoper i stadens urbana grönområden hade en koppling till antalet sinnliga dimensioner som upplevdes (ibid.).

En annan slutsats som Qiu & Busse Nielsen kom fram till var att gemene man upplever en variation i hur väl de åtta sinnliga dimensionerna är representerade i olika typer av urbana grönområden. Huruvida ett grönområde innehåller samtliga av dessa sinnliga dimensioner eller inte verkar dock inte påverka själva användandet av området (Qiu & Busse Nielsen, 2015).

Analys av sinnesupplevelser genom rörelse, av Catherine Szanto

Landskapsarkitekten Catherine Szanto vill genom en analysmetod som lägger fokus på människans vistelse i Versailles trädgård uppmärksamma vad hon kallar "spatial narratives" (Szanto, 2011, s. 7). "Rumsliga berättelser" menar Szanto skiljer sig från de "konceptuella berättelser" som landskapsarkitekter vanligen använder sig av, då de rumsliga berättelserna inte behöver förklaras med ord, utan enbart upplevas. Detta skapar, enligt Szanto, argument för en kroppslig interaktion med landskapet (ibid.). Hon poängterar hur en trädgård involverar samtliga mänskliga sinnen när människan promenerar genom den, såväl som starka upplevelser av rumslighet (Szanto, 2010 & 2011).

I Szantos analysmetod ingår inte enbart de fem sinnen som i denna uppsats har benämnts som människans fysiska sinnen (syn, hörsel, doft, smak, känsel), utan även det kinestetiska sinnet, såväl som kombinationer av olika sinnesupplevelser genom människans fysiska sinnen. Känslan av ljus respektive skugga karaktäriseras till exempel som en kombination av hur ögat upplever ljusintensiteten (syn) och hur värmen från solen eller kylan från skuggan känns mot huden (känsel). Olika kinestetiska upplevelser räknas här också in under människans sinnesupplevelser, och kan beskrivas genom hur vi upplever platsens topografi (genom att promenera uppför eller nerför), samt genom promenadshastighet och hur vi väljer promenadstråk (rakt fram, höger- och vänstersvängar, t.ex.) (Szanto, 2010). Szanto menar att vi genom att promenera i ett landskap kan samla på oss en heltäckande uppfattning av intensiteter kring olika sinnesupplevelser i landskapet. Dessa sinnesupplevelser kan också på ett relativt enkelt sätt dokumenteras för att möjliggöra en grafisk representation av promenaden, genom så kallad "sensory score" (Szanto, 2010, s. 942), vilket består av: sammansatta vyer, orientering, ljus/skugga, ljus, doft, kinestetiska upplevelser, samt inbjudan till rörelse (ibid.).

Vid sin analys av Versailles lägger Szanto även fokus på trädgården som ”a succession of spatial units” (Szanto, 2011a, s. 4), där ”space” upplevs som en rumslighet, eller: något som omger oss. Genom att olika ”spaces” har olika rumsliga karaktärer kan en människa avgöra om denne befinner sig utanför eller innanför ett ”space”. Szanto menar att detta beror på vår kropps förmåga att registrera förändringar genom sinnesupplevelser (ljus som övergår i skugga, förändringar i markbeläggningen, förändrade ljudnivåer, topografiska förhållanden m.m.) när vi promenerar genom olika rumsligheter i ett landskap (Szanto, 2011, s. 4). Upplevelsen att lämna en typ av rumslig karaktär för att träda in i en annan innebär därmed en tydlig förändring i människans perception av sin omgivning:

“We perceive clearly when we leave a wide open parterre with views to the countryside beyond the garden, to enter an allée, delimited on the side by walls of greenery and only open at the far end; or when we leave an allée to enter a bosquet, one of the wooded squares of the garden, where we are completely surrounded by tall vegetation without any view beyond.”
(Szanto, 2011, s. 5).

Förändringar i landskapets rumslighet undersöks genom så kallad ”experiential score” (Szanto, 2010, s. 946) där Szanto använder sig av en grafisk presentation likt den till ”sensory score”. ”Experiential score” innebär hur människan upplever att landskapets rumsliga förhållanden förändras genom promenaden och innehåller följande aspekter: paustillfällen, nåbara mål, övergångar, samt rörelse (ibid.). Hon föreslår att landskapsarkitekter bör använda sig mer av landskapsanalyser som berör sinnesupplevelser, och därmed människans kroppsliga interaktion med landskapet. Det icke-verbala förhållandet mellan människa och plats (genom rumsligt berättande) ökar bland annat vår förståelse för rumslighet, menar hon, vilket är essentiellt för skapandet av vad hon kallar ”god landskapsarkitektur” (Szanto, 2010, s. 947).

Analysmodell för studenter i landskapsarkitektur vid SLU, Alnarp

Med inspiration från Caterine Szantos landskapsanalys i Versailles utvecklade Ann Bergsjö och Anna Jakobsson analysmetoden ”spatial and experiential thinking” för landskapsarkitektstudenter i masterkursen Design Project – Composition and Materiality på Sveriges Lantbruksuniversitet i Alnarp hösten 2013. Trettio studenter utförde analysmetoden vid ett besök på Skogskyrkogården i Enskede utanför Stockholm september samma år och under maj 2015 (Bergsjö, muntligen, 2015-03-05).

I ett samtal kring analysmetoden berättar Ann Bergsjö, Institutionen för landskapsarkitektur planering och förvaltning, att höstterminen 2013 var det första tillfället där analysmetoden testades av studenter (ibid.). Som material tilldelades studenterna en A3:a med instruktioner till analysen och en mall där analysen skulle genomföras. Analysen bestod sedan av en förbestämd gå-tur, där studenterna promenerade runt området med stöd av en karta (se figur nr.

Figur 12. Karta över Skogskyrkogården i Enskede, med inritad runda för analys (Bergsjö, 2015-03-05).

12). I samband med promenaden skulle studenterna reflektera över och dokumentera sina upplevelser av Skogskyrkogården, vilket gjordes genom att införa sinneupplevelser och situationsspecifika aspekter i analysmallen. Materialet de tilldelades gav även möjlighet till spontana skisser och kommentarer (ibid.).

Bergsjö (2015-03-05) förklarar vidare att analysmallen innehåller riktlinjer för hur studenterna ska rita in de olika sinnesupplevelserna i en graf som består av en cirkel (se figur nr. 13). De upplevelser som analysen tar upp är: uppfattningen av ljus och skugga, gånghastighet, pauser, ljudintensitet, doftintensitet, komfort, topografi/trappor, och vyer/siktlinjer/speciella objekt. Cirkeln representerar själva runda kring området, då det ansågs enklare att känna sambandet mellan en runda och en cirkel, än en runda och en rak linje till exempel. I cirkeln är även fyra skärningspunkter inritade för att studenterna lättare ska kunna identifiera var i cirkeln de befinner sig genom att jämföra kartan och den fysiska platsen (ibid.). Förutom införandet av sinnesupplevelser i cirkeln fick studenterna fylla i andra situationsspecifika aspekter i analysmallen: tid på året, tid på dygnet, väderförhållande, hur lång tid promenaden tog och vilken sinnesstämning hen befann sig i, då även dessa aspekter anses påverka helhetsupplevelsen av en plats. Slutligen ombads studenterna att lämna kommentarer kring hur de upplevde att analysmetoden fungerade (Bergsjö, 2015-03-05).

SPATIAL AND EXPERIENTIAL THINKING

- A METHOD FOR GRAPHICAL ANALYSIS

THE WOODLAND CEMETARY
STOCKHOLM, 2013 09 11

EXPLANATION

DIRECTION →

START/STOP

light / semi-light / semi-shade / shade

pace / moments of rest

sound / silence

smell / fragrance

comfort / discomfort

topography / terrain

panoramic views / special objects / axis

GRAPH

DIRECTION →

START/STOP
Main Entrance

Intersection

Skogskapellet

Uppståndelsekapellet

LEGEND/SYMBOLS

- light / semi-light
semi-shade / shade
- pace: slow - fast
- moments of rest
- sound / silence
- fragrance / smell
- comfort / discomfort
- topography / terrain
stairs
- panoramic view / axis / special object

COMMENTS ON METHOD:

SEASON:

TIME:

WEATHER:

TIME OF PATH:

NAME:

STATE OF MIND:

Figur 13. Mall för analysmetoden "spatial and experiential thinking", SLU Alnarp (Bergsjö, 2015-03-05).

Förmedling av sinnesupplevelser genom gestaltning: exemplet Skogskyrkogården

Figur 14. Skogskyrkogården är utformad på ett sätt som gynnar de platsspecifika kvaliteterna. Foto: Malin Christensson (april, 2015).

Landskapsarkitekten Thorbjörn Andersson menar att landskapsarkitekturen i Sverige ofta är en process där landskapsarkitekten försöker förbättra de platsspecifika kvaliteterna som hen finner på en plats, istället för att drastiskt förändra dem (Andersson, 1997). Att utforma landskap på ett sätt som gynnar de redan existerande platskvaliteterna är ofta förekommande inom svensk landskapsarkitektur. Ett exempel på detta är Skogskyrkogården i Enskede utanför Stockholm (Andersson, 1997).

Anderson tillägger även att svenska kyrkogårdar ofta har ett starkt emotionellt värde, där dödens närvaro inte har setts som ett problem vid gestaltningen, utan snarare som en tillgång. Ett emotionellt värde uppstår starkast när livets

cirkel upplevs, vilket är väldigt tydligt på en omsorgsfullt utformad kyrkogård. Omsorgsfull design innebär i det här fallet när en kyrkogård är utformad så att det fysiska landskapet harmoniserar med det spirituella landskapet (Anderson, 1997).

Begreppet Skogskyrkogård uppkom i början av 1900-talet, där en del av den svenska naturen (och därmed svensk kultur) kombinerades med kyrkogårdens strikta karaktär (Andersson, 1997). Skogskyrkogården i Stockholm har också sitt ursprung i början av 1900-talet, då det uppkom ett behov att utöka Stockholms begravningsplatser. Kyrkogårdsnämnden utlyste en internationell arkitekttävling i hopp om att få in nya idéer kring skapandet av en begravningsplats som frångick de kyrkogårdsideal som på den tiden innebar geometriska former, klippta häckar, trädalléer och pampiga gravstenar. På den nya kyrkogården i Enskede ville de utgå från det befintliga landskapet och därmed ta vara på platsens topografi såväl som kvaliteterna i den befintliga skogen. Arkitekturen skulle därmed harmonisera med de platsspecifika kvaliteterna som området redan karaktäriserades av. Av stor vikt var även att den framtida utformningen skulle göra området lättorienterat för besökaren (Världsarvet Skogskyrkogården a, online).

Tävlingsbidraget "Tallum" av de unga arkitekterna Gunnar Asplund och Sigurd Lewerentz utgick från den nordiska skogen som huvudupplevelse och ansågs ha god potential för att uppfylla önskningarna om en begravningsplats där arkitektur och natur skapar en helhet (Världsarvet Skogskyrkogården a, online). Tallums grundläggande tanke var att områdets befintliga tallskog skulle vara intakt och att samtlig arkitektur skulle underordnas den. Det var detta förslag som vann tävlingen. Men för att skapa lite mer struktur och överskådlighet fick förslaget i ett senare skede omarbetas, vilket bidrog till betydligt starkare ingrepp i naturen (Johansson, 1996, s.24). Trots detta bibehöll förslaget sin utgångspunkt, där den befintliga skogen och dess kvaliteter skulle utgöra områdets huvudsakliga karaktär. Arkitekterna hade även en romantisk strävan efter att skapa någonting som uppfattas vara utanför mänsklig kontroll: något sublimt (Johansson, 1996, s. 14).

Gestaltning med människans upplevelse i åtanke

“The dream of the forest as cherished by many Swedes is embodied in this place, a dream where the forest is deep and wild; a place which you sink into rather than enter.”

(Andersson, 1997, s.283)

Figur 15. Vårsol genom tallar på Skogskyrkogården i Enskede. Foto: Johan Wester (april, 2015) [tillstånd från fotograf].

Thorbjörn Andersson menar att vi svenskar finner estetik, såväl som spirituell inspiration i våra skogar, och att vi troligtvis inte är ensamma om detta (Anderson, 1997). Vidare beskriver han hur Asplund och Lewerentz har tagit en utgångspunkt i skogens betydelse för den svenska kulturen i deras arbete med Skogskyrkogården i Enskede, där de i utformningen försökte förstärka de kvalitativa upplevelser som de menade att skogen ofta framkallar hos människor (Andersson, 1997). Gunnar Asplund var, som nämnts tidigare, känd för sitt arbete med sinnesupplevelser i arkitekturen. Han strävade efter att skapa arkitektur som upplevdes genom alla människans sinnen och som på ett tillfredsställande sätt kommunicerade känslor genom människans medvetande (Pallasmaa, 2010).

Även Sigurd Lewerentz hade en liknande inställning till arkitektur, då hans gestaltungsarbete kretsade kring platsspecifika kvaliteter och en harmoni mellan arkitektur och natur, där arkitekturens uppgift var att berika naturen istället för att påverka den till förändring (Hart, 1996).

Asplund och Lewerentz visar genom sitt bidrag till Skogskyrkogården i Stockholm prov på inte bara mänsklig, utan även människovänlig design, menar Caroline Constant (1994, s. 135). Genom att ta hänsyn till människans sorgprocess i gestaltningen av platsen fokuserade arkitekterna på människans inre för att försöka öka den spirituella känslan i besökarnas vardag (ibid.). På Skogskyrkogårdens hemsida går det att läsa om ett begrepp som Stockholm Stad kallar ”upplevelsedesign” (Världsarvet Skogskyrkogården b, online), vilket innebär att utformningen av en plats har skett med hänsyn till besökarens upplevelser. I Skogskyrkogårdens fall visas detta genom en tolkning av sorgprocessen och hur människan kan finna tröst i skogslandskapet.

Det framkommer att både Asplund och Lewerentz var delaktiga i utformningen av landskapet vid Skogskyrkogården, dock på något olika sätt. Asplunds intresse låg huvudsakligen i växtmaterialets strukturer och hur solljuset reflekterades på till expempel stammar och genom trädkronor, medan Lewerentzs intresserade sig mer för hur variationer i växtmaterial hade förmågan att skapa olika sinnesstämningar hos besökaren (Constant, 1994, s. 164). I Skogskyrkogårdens landskapsutformning använde de sig av de kvaliteter som redan fanns på platsen genom att ta till vara på topografin och stora delar av skogsvegetationen, och de införde arkitektoniska och konstnärliga element på ett sätt som harmoniserar med platsen som helhet. Gällande sinnesstämningar har Asplund och Lewerentz arbetat mycket med de sörjandes känslor, både genom att tolka den bittra sorgen och hur tröst kan sökas i skogslandskapet, vilket bland annat har gestaltats genom ljusare och mörkare partier, med hjälp av vegetationsdensitet såväl som olika typer av vegetation, samt genom topografiska skillnader och siktlinjer (Johansson, 1996, s. 62).

Processionsvägarna till både Skogskapellet och Uppståndelsekapellet är utformade efter att påverka besökaren till en viss sinnesstämning innan begravningssceremonin ska börja (Johansson, 1996, s. 62). Ju närmare besökaren kommer kapellet, desto tyngre och tätare blir vegetationen som omger processionsvägen. Detta för att förstärka sorgen och andra tunga känslor som ofta upplevs på väg till en anhörigs begravning, då arkitekterna fann det viktigt att ge utrymme även till negativa känslor. Den mörka vegetationen kring kapellens huvudentréer övergår sedan i en ljus interiör när besökarna går in i någon av byggnaderna, där arkitekterna istället har valt att gestalta den vemodiga saknaden.

Figur 16. Sju Brunnars Stig, processionsväg mot Uppståndelsekapellet. Vegetationen tättnar ju närmare kapellet besökaren kommer för att ge en känsla av ett djupare och djupare mörker. Foto: Malin Christensson (april, 2015).

När ceremonin är över leds besökare ut ur kapellet genom en annan entré, där de möts av en ljusare plats med lövfällande träd när de kommer tillbaka ut i landskapet, vilket är tänkt att hjälpa dem att finna tröst och försoning (ibid.).

Upplevelsen av Skogskyrkogården har gestaltats inte enbart genom att förstärka olika sinnesstämmningar, utan även genom en medveten minskning av dem. Arkitekterna har förhållit sig till platsens topografi och utformat trappor så att det inte ska kännas tungt för besökaren att gå i dem. Höjden på trappstegen blir lägre och lägre i takt med att människan tar sig högre och högre upp (Världsarvet Skogskyrkogården b, online).

Förmedling av landskapliga sinnesupplevelser genom representation

Genom berättande

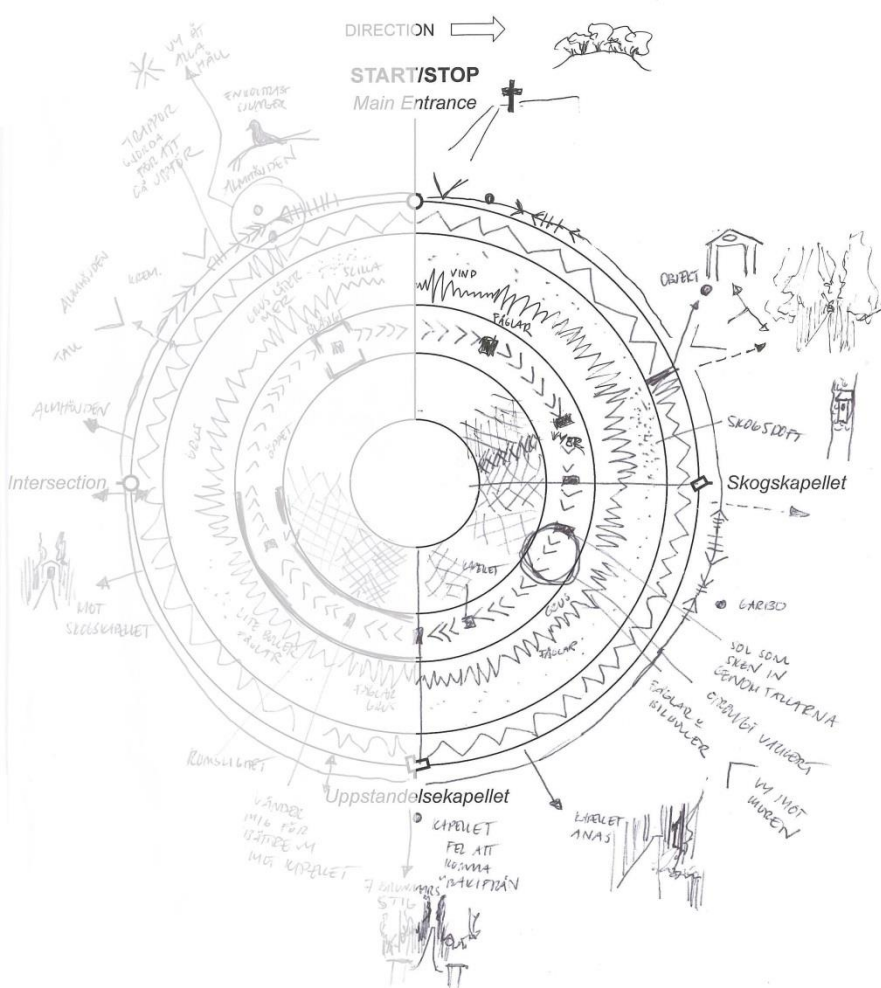
I sin avhandling beskriver Anna Jakobsson landskapet i Ronneby Brunnspark genom vad hon kallar en "imaginary weave" (Jakobsson, 2009, s. 91). Begreppet innebär att hon med inspiration från den information hon har haft att tillgå vid hennes forskning kring området och hur det användes under 1800-talet skapar en fiktiv berättelse för att ge läsaren en bild av hur Ronneby brunnspark kunde upplevas av en besökare:

"We took pleasure in watching their first ritual of taking the waters, recognising their frowned faces as our own, taking the first sip of strong water through the glass straw. Walking in the forest now seemed exciting again and we revisited some of the spots we had not been to for several days, seeing them again with new eyes. It was almost like showing them our own garden, familiar as we were

with the landscape we had been a part of for many days. As I sat down on one of the chairs at “Café Skogshyddan” after one of our afternoon walks, waiting for the coffee to arrive at the table, I thought about something the doctor had said the first day: “Ronneby Spa is indeed a place for recreation of both mind and body at the same time.” I was ready to believe that.”
(Jakobsson, 2009, s. 108-109).

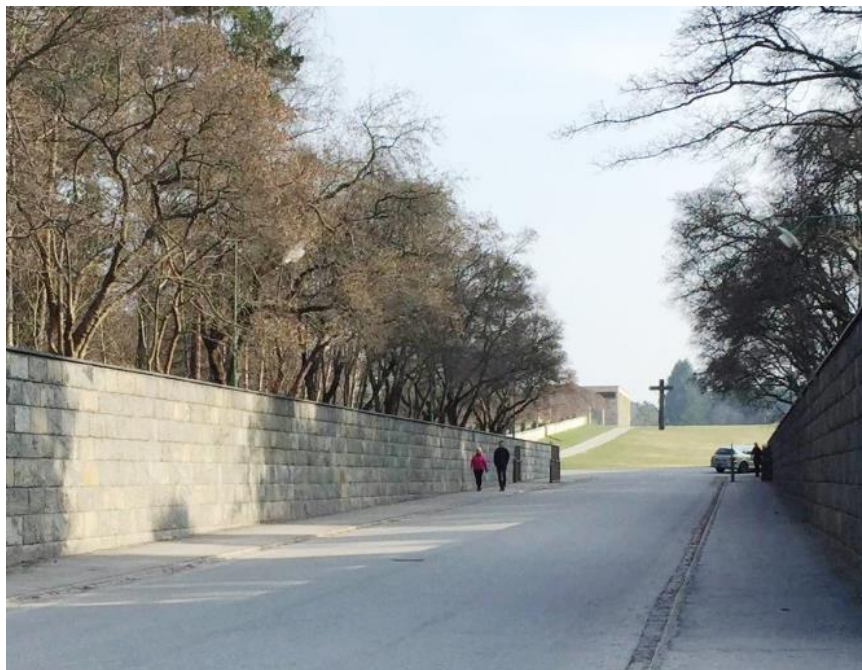
Jakobsson konstaterar att berättelser ofta tilltalar människan, speciellt om de innehåller en djupare beskrivning av upplevelser som bidrar till att vi kan drömma oss bort till den värld som författaren gestaltar i sin text. Om texten dessutom innehåller fragment som anknyter platsen till olika sinnesupplevelser är det ännu enklare att föreställa sig hur det skulle kännas att befinna sig där, genom att sinnesupplevelser har stark koppling till människans föreställningsvärd och minne (Jakobsson, 2009, s. 109).

Beskrivning av upplevelser på Skogskyrkogården

Figur 17. Ifylld analysmall, "spatial and experiential thinking". Första delen av analysen presenteras i detta avsnitt genom en berättelse som tar stöd i fotografier. Figur: Malin Christensson (april, 2015).

För att på egen hand få uppleva det som Thorbjörn Andersson (1997), Caroline Constant (1994) och Bengt Johansson (1996) skrivit om Skogskyrkogårdens gestaltning bestämde jag mig för att åka till Stockholm och Enskede. Innan jag går in mer i detalj på en beskrivning av mitt platsbesök, vill jag först poängtera att samtliga upplevelser som beskrivs i denna del av uppsatsen helt och hållet är mina egna, även om de säkert påverkats av det jag tidigare läst om platsen. I detta kapitel presenteras delar av mina upplevelser från dag 1 tillsammans med tillhörande ifylld analysmall från analysmetoden "spatial and experiential thinking" (se avsnitt kring analysmetoder) där första halvan av promenaden och därmed de första intrycken och inledande upplevelserna av Skogskyrkogården beskrivs. Jag har valt att förmedla mina upplevelser från platsen genom berättande i kombination med fotografier som jag tog i samband med platsbesöket. Under kapiteldiskussionen som tillhör detta kapitel tillkommer sedan en diskussion kring skillnader och likheter mellan upplevelserna från dag 1 och dag 2.

Figur 18. Gunnar Asplunds kors skymtas vid huvudentrén till området.
Foto: Malin Christensson (april, 2015).

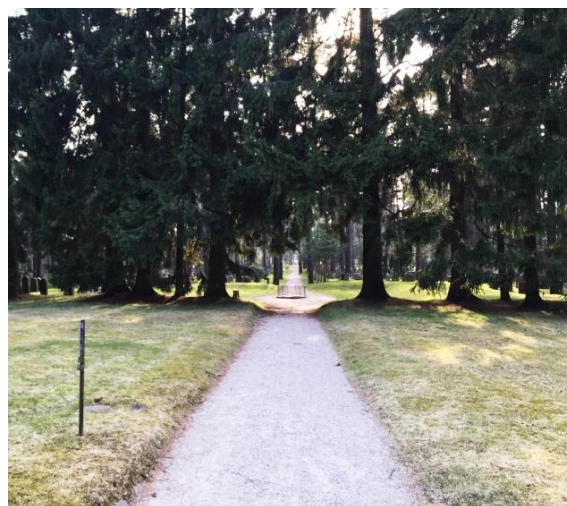
En solig aprileftermiddag befann jag mig på Stockholms gröna tunnelbanelinje på väg ut till Enskede. Jag måste erkänna att, på grund av det jag tidigare läst om Skogskyrkogården, var mina förväntningar ganska höga. Gången från tunnelbanestationen till huvudingången byggde upp mina förväntningar ytterligare, och när jag såg skylten som ledde in mot platsen blev jag nästan lite pirrig. Jag promenerar längs muren vid huvudingången och tar sikte på Gunnar Asplunds kors som blev som ett landmärke vid horisonten.

Mitt första helhetsintryck av platsen blir sedan ett panorama där Skogskyrkogårdens böljande landskap öppnas upp framför mina ögon. En symmetri upplevs av Almhöjden på min högra sida och Skogskrematoriet med dess tre tillhörande kapell på min vänstra sida. Jag är medveten om att denna vy enbart är en liten del av platsen som helhet och skogen som skymtas vid horisonten talar om för mig att mer är att vänta. Den svala vårvinden märks tydligt just här, både genom hur den känns mot huden, hur den griper tag i kroppen och genom det vinnande ljudet som den för med sig. Vinden hade upplevts mycket kallare om det inte hade varit för solen som värmer.

Jag tar fram min karta och följer troget den stenlagda gången längs Tron, Hoppets och Heliga Korsets Kapell, förbi Asplunds kors på min högra sida och fram till det ståtliga Skogskrematoriet. Gången är en lätt uppförsbacke, något man inte reflekterar över förrän skogen i bakgrunden börjar ta upp mer och mer av synfältet. Skogen upplevs inte dyster och mörk, utan inbjudande. En trappa leder ner mot en asfalterad yta där det står en bil parkerad på handikapsplatsen. Det är mycket tystare här. Vinden saktas ner av de träd som nu befinner sig på både min högra och vänstra sida. Vägen delar sig i tre delar. Enligt kartan ska jag ta vänster mot Skogskapellet, vilket jag skymtar som en svart fyrkant inramad av barrträd och ett murat valv utsmyckat med orden "*hodie mihi cras tibi*" [= idag jag, imorgon du] (Johansson, 1996, s. 62). En mer inbjudande känsla får jag om jag vänder mig åt höger, där majestätiska granar ramar in en siktlinje, längs vilken solens strålar och trädens kronverk skapar ett skådespel av ljus och skugga på den gräsklädda marken. Min instinkt vill ta höger, men jag väljer att hålla mig till kartan och vänder mig återigen om mot valvet och Skogskapellet. Valvet är djupare än det ser ut, och den putsade ytan känns kall när jag för min hand över den.

Figur 19. Vy till vänster: bortom valvet skymtas Skogskapellet. Foto: Malin Christensson (april, 2015).

Figur 20. Vy till höger: inbjudande skogsrumslighet. Foto: Malin Christensson (april, 2015).

Innanför valvet möts jag av intensivt fågelkvitter och känner en tydlig doft av tall. Talldoften väcker barndomsminnen till liv. Mina farföräldrar hade en sommarstuga i en tallskog vid västkusten där jag tillbringade många sommarkvarnar. I träden vid Skogskapellet sitter flera fågelholkar uppspikade. Jag står stilla en stund och lyssnar till fåglarnas ljusa toner. Min blick vänds upp mot trädkronorna. Jag blundar och tar ett par djupa andetag. Insuuper talldoften. Sedan väcker kapellet återigen mitt intresse.

Figur 21. Kappellets nyckelhål. Foto: Malin Christensson (april, 2015).

Jag går fram till dörren. Den är låst. Men genom ett kikhål kan jag skymta byggnadens interiör, och den är precis lika tidlös som jag föreställt mig att den skulle vara. Jag lägger handen mot kappellets vänstra dörr och lägger märke till något vid nyckelhålet. En dödska, vars ena ögonhåla är utformad som ett nyckelhål. Döden är så närvarande på den här platsen, fast inte på det sättet som döden vanligtvis är närvarande på kyrkogårdar. Det finns tydlig sorg här, men även ett överväldigande lugn.

Kartan leder mig vidare mot ett ljust skogsrum, nerför en trappa och längs en rak axel. Rummet kantas av i huvudsak tall, men även björkar, vars vita stammar skapar en behaglig kontrast mot den tätare barrskogen i bakgrunden. Solen lyser in genom tallarna. Det uppstår ränder på gräsmattan. Här upplevs en stark rumslighet, vilket gör att jag dröjer kvar lite.

Jag leds vidare till en asfalterad väg. Både bilar och bussar får köra här, men de stör inte. Skogen dämpar bullret de ger ifrån sig. Tallskogen i den här delen av området är verkligen i sitt esse. Jag har svårt att fokusera blicken på någonting, då allt är så vackert. På min vänstra sida skymtas en horisont och tallarna flankeras av björkar som ser ut att vara ganska

Figur 22. Solens strålar skapar ränder på gräsmattan. Foto: Malin Christensson (april, 2015).

gamla. På min högra sida syns ingen horisont. Skogen blir bara djupare och djupare. Lite längre fram lättar skogen ytterligare på vänster sida, där björkarna sprider sig in. Här viker även min gångväg av och jag finner mig istället mitt ibland björkarna. Underlaget har övergått i grus som knastar för varje steg jag tar. Den smala vägen sträcker sig rakt fram så långt ögat når. Det är betydligt ljusare här. Björkarna har inte slagit ut än, så ingenting hindrar ljuset från att nå marken. Dessutom är björkarna planterade med större mellanrum än tallarna. De betraktas snarare som solitärer än som grupper. Gravstenarna framhävs på ett helt annat sätt när det inte är någon skog som omger dem.

Grusvägen svänger av åt höger, i riktning mot den tätare barrskogen. Knastret avtar något, gruset är mer kompakt här. Genom trädstammarna kan jag skymta en byggnad i orange färgton. Jag ökar farten lite, eftersom jag ser på kartan vilken byggnad det är. Det känns dock som att jag närmar mig Uppståndelsekapellet från fel håll, vilket jag får bekräftat när jag ser byggnaden i sin helhet framför mig. Jag är på baksidan. Jag kommer på att jag har missat att reflektera över min omgivning på den sista sträckan fram till kapellet, antagligen för att jag hade ett tydligt mål att fokusera på. Jag ser mig därför omkring och noterar att växtligheten runt omkring mig har förändrats: den är inte lika tät som tidigare och innehåller tydliga inslag av lövträd. På vänster sida öppnas vegetationen upp och skapar en tydlig plats, som dessutom är lite nedsänkt. Endast ett fåtal träd gör gravstenarna på platsen sällskap. En trappa leder ner dit, men min väg går vidare mot kapellets framsida. Jag stannar en stund och betraktar den ståtliga byggnaden, lägger handen mot dess fasad och förundras över hur stor den är. Sedan fortsätter min promenad. Vägen som leder upp till kapellets huvudentré är lång. Vad jag kan se verkar den oändlig. Men jag vill inte skynda på stegen. Fåglarnas sång är tydlig igen och jag anar doften av skog. En stark rumslighet upplevs av de höga granarna på min högra och vänstra sida. När jag kommit en bit på vägen vänder jag mig om och blickar tillbaka mot Uppståndelsekapellet. Siktlinjen är magisk.

Figur 23. Gravstenarna framhävs mer med en glesare vegetation.
Foto: Malin Christensson (april, 2015).

Figur 24. Siktlinje mot Uppståndelsekapellet
Foto: Malin Christensson (april, 2015).

Genom visuella tolkningar

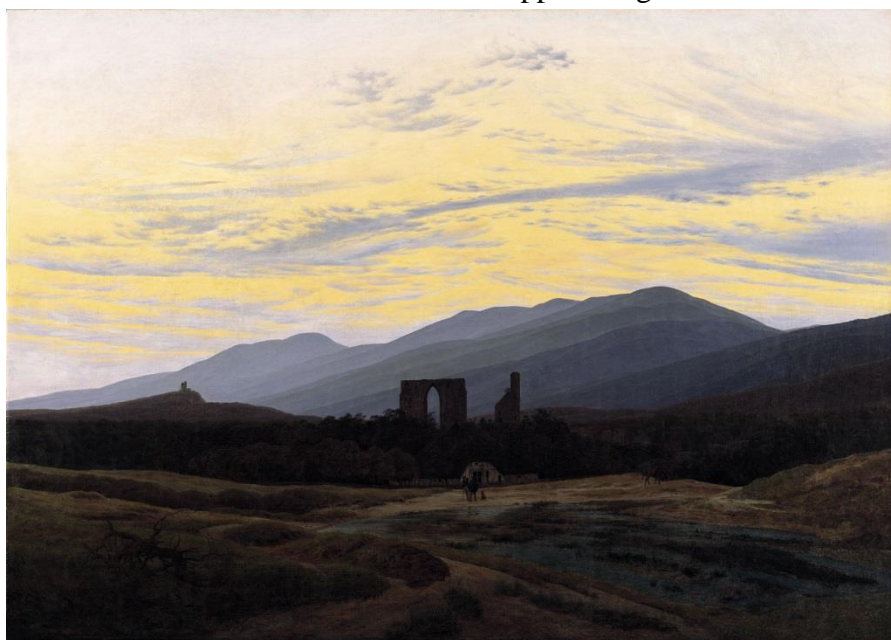
Ett annat sätt att beskriva och förmedla landskapsupplevelser är genom associationer via visuella intryck från till exempel målningar där sinnena är representerade på olika sätt. De första visuella representationerna av landskapsupplevelse kom till under 1400-talet (Antrop, 2013). Genom detta lades ett stort fokus på landskapets visuella kvaliteter, samtidigt som det även uppdagades hur människan genom landskapet har en förmåga att uttrycka sin tro, sina tankar och sina känslor (ibid.). Historikern Robert Jütte nämner att konstnärer under 1500-1600-talet målade så kallade "allegorier" (Jütte, 2005, s. 72), där människans fysiska sinnen förmedlades på olika sätt. Ett känt verk från skiftet mellan 1500-talet och 1600-talet är *"An old man indulging in five senses"* av Adriaen Collaert. I målningen gestaltar han människans fem sinnen genom fem halvnakna kvinnor som står i en cirkel runt ett bord och erbjuder mannen som sitter vid bordet varsin gåva. Syn tillför ljuset genom en fackla, hörsel spelar för mannen på en luta, känsel omfamnar mannen, smak erbjuder honom frukt och doft förser honom med en (förmodligen parfymerad) lagerkrans (Jütte, 2005, s. 83). I målningens underkant står det skrivet "Accipe et oblatis prudentius utere donis" [= ta de gåvor som erbjuds och använd dem klokt] (ibid.).

Figur 25. Sinnesrepresentationer genom så kallade allegorier var populärt på 1500-1600-talet. Bild: *An old man indulging in five senses*, av Adriaen Collaert (1560-1618) (wokimedia commons [online] tillgänglig via: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:An_Old_Man_Indulging_in_Five_Senses_LACMA_M.88.91.303.jpg [2015-05-01]).

Det finns även fler exempel på detta i senare tid. Anne Whiston Spirn (1998) beskriver hur konstnären Caspar David Friedrich under 1700-1800-talet var under uppfattningen att landskapets naturlika kvaliteter tilltalar människan på så vis att hans eller hennes kulturella bakgrund inte spelar någon roll för landskapsupplevelsen, varpå Friedrich valde att avbilda dessa kvaliteter i sina landskapsmålningar (Spirn, 1998, s. 37).

Eckart Lange, professor i landskapsplanering vid Sheffield Universitet, beskriver hur perceptionen av landskapsrepresentationer kan skilja sig lika mycket från individ till individ som perception av riktiga landskap (Lange, 2011). Dessutom menar han att landskapet representerat genom någon form av visualisering, oberoende av hur verklighetstrogen

Figur 26. Landskapsmålningen *Klosterruine Eldena und Riesengebirge*, av Caspar David Friedrich (1774-1840) (wikimedia commons [online] tillgänglig via: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Klosterruine_Eldena_und_Riesengebirge_\(C_D_Friedrich\).jpg?uselang=sv](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Klosterruine_Eldena_und_Riesengebirge_(C_D_Friedrich).jpg?uselang=sv) [2015-05-13]).

den är, ofta upplevs annorlunda än den upplevelse av landskap som människan får genom kroppslig interaktion. Även om vi ofta ser synen som vårt mest dominerande sinne menar Lange att visuella representationer enbart förser människan med en del av den helhetliga landskapsupplevelsen: den visuella sfären. Han ger som ett exempel på detta hur en bild av en vacker landskapsvy kan tillföra mycket genom att den blir betraktad som en bild, men i verkligheten kanske den vackra vyn ligger i anslutning till exempelvis en flygplats som ger ifrån sig höga bullernivåer (ibid.).

Landskapsarkitekten Catherine Dee (2007) beskriver slutligen hur att framställa någon form av visualisering, till exempel en skiss, är en metod för att undersöka och tolka landskapets mening. Hon menar att det finns en koppling mellan att uttrycka landskapets visuella kvaliteter och den fenomenologiska landskapsupplevelsen (Dee, 2007, s. 20).

Diskussion kring sinnesupplevelser i praktiken

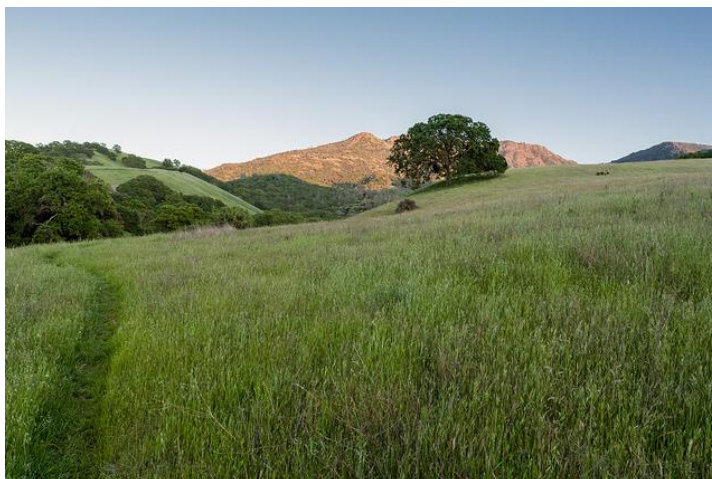
Information genom interaktion

Flera av de nämnda författarna i uppsatsens teoretiska del anser att landskapet är multisensuellt (Bowring, 2007; Tuan, 2008; Spirn, 1998; Ackerman, 1990, mfl.), vilket således innebär att människans interaktion med landskapet alltid har förutsättning att vara av multisensorisk karaktär, även om inte alla människor har möjlighet att använda sig av alla sina sinnen på grund av olika funktionshinder. Att uppleva landskapet på ett multisensoriskt sätt innebär att uppleva landskapet genom flera sinnen samtidigt. Interaktionen mellan människa och landskap innebär att landskapet tillhandahåller information som uppfattas av människans sinnen genom stimuli, vilket skulle innebära att sinnesupplevelser är vad filosofen Maurice Merleau-Ponty kallar en nödvändig kommunikation mellan människa och landskap (Merleau-Ponty, 2002, s. 61). Genom denna kommunikation menar Anne Whiston Spirn, precis som Catherine

Szanto (2010), Qiu & Busse Nielsen (2015) och Jacky Bowring (2007) att människans sinnen finner information om landskapet i dess olika material och landskapselement, samt att landskapets kontext påverkar hur sinnesupplevelser uppfattas:

"We see, smell, hear, touch and taste landscapes through materials; they are sensual. Gravel crunches underfoot, grass swishes, a wooden bridge thumps hollow. [...] In some times and places, sense of sound seems heightened, discrete sound amplified: when air carries sound farther at night, and in early morning; where ambient noise is low, in a quiet cloister, where sounds bounce off walls." (Spirn, 1998, s. 97).

För att interaktionen mellan människa och landskapet ska vara meningsskapande, och därmed ha stor betydelse för människan, menar landskapsarkitekten Jacky Bowring (2007) att landskapet måste tillhandahålla information som stannar kvar i människans minne. Minnet har en tydlig koppling till sinnesupplevelser (Ackerman, 1990), vilket innebär att hur en människa minns ett landskap har en stark koppling till vilka sinnesupplevelser som människan upplevde starkast i interaktionen med landskapet. Att minnas en plats innebär att bära en gestaltning med sig och därmed blir man påverkad av kommande upplevelser av platsen och av andra liknande platser. Men minnesvärda aspekter i landskapet har med mer än bara landskapets visuella aspekter att göra, vilket både Bowring och Ackerman antyder. Bland annat beskriver Ackerman (1990) hur människans luktsinne har den starkaste kopplingen till människans hjärna, något som Tuan (1990) också har uppmärksammat. Dofter har kapaciteten att framkalla känsloladdade minnen hos människan. Vidare menar Ackerman att de största minnesvärda attributen hos landskapets visuella kvaliteter ligger i att de kan generera andra typer av sinnesupplevelser (Ackerman, 1990), vilket kan beskrivas genom till exempel hur en gräsplätt kan kopplas ihop med känslan av att springa barfota i gräset på sommaren, eller när en utsikt över havet kan väcka minnen till liv om ett svalkande dopp en sen sommarkväll. Upplevelsen av landskapet förstärks genom att människan minns vissa delar, och sinnesupplevelser har en stor roll att spela här, eftersom människans sinnen har stort inflytande när det gäller att minnas landskap: *"Memories are sensual, personal, place-specific."* (Spirn, 1998, s. 98)

Figur 27. Visuella kvaliteter kan väcka minnen om andra sinnesupplevelser till liv. Bild: Mt. Diablo State Park, N8ster (2012) CC BY-NC-ND 2.0 [online] tillgänglig via: <https://www.flickr.com/photos/rachelusinski/3808620810/in/album-72157594256317555/> [2015-05-11].

Att fånga och förmedla sinnesupplevelser genom landskapsanalys

Genom landskapsanalys gör landskapsarkitekter en slags tolkning av landskapet, för att kategorisera platsspecifika kvaliteter och förutsättningar som landskapet erbjuder. Vikten av kroppslig interaktion för att ta del av dessa platsspecifika kvaliteter har tagits upp i flera teoretiska texter bland annat rörande estetisk uppskattning av landskap (Carlson, 2009), meningsskapande (Wattchow, 2013) och rekreation (Grahn & Stigsdotter, 2010), såväl som inom texter som berör landskapsanalys. Många av landskapsarkitektens analysverktyg kan karaktäriseras som expert-baserade enligt kulturgeografen Susan Dakin (2003), eftersom en expert-baserad tolkning av landskap innebär en tolkning av landskap som utförs av människor med ett tränat öga, i det här fallet: landskapsarkitekter. Denna uppsats har presenterat exempel på analysmetoder som i huvudsak verkar vända sig till landskapsarkitekter, eller landskapsarkitektstudenter (Szanto, 2010; Bergsjö, 2015-03-05 & Chenoweth & Gobster, 1990), men även exempel på analysmetoder där analysen har utförts av en grupp stadsinvånare och sedan tolkats av landskapsarkitekter, eller i Lynchs fall: arkitekt (Lynch, 1990 & Qiu & Busse Nielsen, 2015). Frågan om vilken grupp som anses vara mest lämpad för utförandet av landskapsanalys kan diskuteras, då de olika grupperna som dessa analysmetoder tar upp har kunskap om landskapet på olika sätt. Landskapsarkitekter har som Susan Dakin uttrycker det: ett tränat öga (Dakin, 2003), men i uppsatsens teoretiska del har det framkommit att de som bor i eller nära ett landskap, det vill säga: invånare, har en djupare relation till landskapet i fråga (Wattchow, 2013).

Allen Carlson menar att alla människor, experter som icke-experter, behöver kunskap för att estetiskt kunna uppskatta en plats, det vill säga: information om vilka platsspecifika kvaliteter som finns att uppskattas i det specifika landskapet. Han menar att kunskap om olika typer av landskap kan bidra till en effektivare upplevelse av landskapet, eftersom kunskap bidrar till en förståelse för hur man ska uppleva på bästa sätt. Kunskap kategoriseras av Carlson som "sunt förnuft" (Carlson, 2009, s.33), samt den kunskap som människan samlar på sig genom upplevelser och intryck vid fysisk vistelse i ett landskap. Efter att ha besökt en viss typ av landskap vid flera tillfällen så lär sig människan vilka kvaliteter som den landskapstypen innehåller (i stora drag), vilket enligt Carlson (2009) underlättar för människans estetiska uppskattning av landskap av liknande typ.

Figur 28-29. Kvaliteterna i en skog skiljer sig från de på en prärie. Bild 28 (vänster): *Taskbergets naturreservat*, Netzanette (2012) CC BY-NC 2.0 [online] tillgänglig via: <https://www.flickr.com/photos/netzanette/8079506370/in/album-72157631751296067/> [2015-05-15], Bild 29 (höger): *Prairie*, Rachel Gardner (2009) CC BY-NC-NC 2.0 [online] tillgänglig via: <https://www.flickr.com/photos/rachelrysinski/3808620810/in/album-72157594256317555/> [2015-05-11]

Carlsons teorier antyder även att landskapsanalyser skulle bli mer trovärdiga om den som utför analysen har kunskap om den landskapstyp där analysen ska äga rum. Sinnesupplevelser

har en stor roll att spela även här, då människan genom information från alla sina sinnen kan uppfatta ett större spektrum av landskapets olika kvaliteter:

“...we must survey a prairie, looking at the subtle contours of the land, feeling the wind blowing across the open space, and smelling the mix of grasses and flowers. But such acts of aspection have little place in a dense forest, where we must examine and scrutinize, inspecting the detail of the forest floor, listening carefully for the sound of birds, and smelling intently for the scent of spruce and pine.” (Carlson, 2009, s.33)

Carlsons teori bidrar inte till något direkt svar på frågan om vem som bör utföra landskapsanalyser, men han lägger fokus på en aspekt som uppmärksammas från många perspektiv i denna uppsats: kroppslig interaktion. Som nämnts tidigare har synen på landskap som ett scenografiskt objekt liten betydelse när det kommer till att förstå vilka kvaliteter som människan värdesätter i sin omvärld. Att analysera sinnesupplevelser har emellertid en stor del att göra med just aktivitet, vilket har framkommit genom de exempel som uppsatsen beskrivit gällande olika typer av upplevelseanalyser för landskap. Genom aktivitet blir människan delaktig i landskapet (Tuan, 2008; Jakobsson, 2009; Lynch, 1990; Szanto, 2010) och kan därmed lättare ta del av de meningsfulla upplevelser som våra sinnen kan generera. Detta beskrivs av bland andra Catherine Szanto:

“Spatial experience offered by a composed space such as a garden is a time succession of a rich variety of simultaneous sensory experiences. The experience is meaningful insofar as it is understood as a spatial composition of objects, spatial units and panoramic views, perceived as such according to our possible bodily involvement with them. The meaning of a space is fundamentally spatial before being social or conceptual.” (Szanto, 2010, s. 947).

De exempel som uppsatsen tagit upp gällande landskapsanalys och sinnesupplevelser antyder att dessa upplevelser är i allra högsta grad individuella (Chenoweth & Gobster, 1990 & Lynch, 1990) och beror mycket på kontext (Szanto, 2010), såväl som på situation (Bergsjö, 2015-03-05). Chenoweth och Gobsters (1990) analysmetod visar hur sinnesupplevelser har förmåga att generera minnesvärda och kvalitativa upplevelser i landskapet, så kallade estetiska upplevelser. De kom även fram till att dessa kvalitativa upplevelser inte kan påtvingas, utan att de sker spontant i människans interaktion med landskapet. Szanto (2010) menar att sinnesupplevelser bidrar till att som landskapsarkitekt få större förståelse för landskapets rumsliga kvaliteter och hur olika sinnesintryck påverkar hur dessa rumsligheter upplevs av människan. Qiu och Busse Nielsen (2015) kom fram till att upplevelsen av sinnliga dimensioner i urbana grönområden hade en koppling till biologiskt mångfald. Lynch (1990) såg potentialen i användandet av sinnesupplevelser i landskapsforskning, men även i utbildnings-syfte, där han menade att analysmetoder kring sinnesupplevelser kan öka medvetenheten hos gemene man om landskapets sinnliga kvaliteter och därmed bidra till att människor lär sig uppleva landskapet på ett sätt som är mer kvalitativt.

Sammanfattningsvis kan det konstateras att användandet av sinnesupplevelse i landskapsanalyser inte enbart innebär att kategorisera vilka sinnesintryck som människan anser vara viktiga i interaktionen med landskapet, utan även hur en dokumentation av sinnesupplevelser innebär en dokumentation av värdefulla kvaliteter, fysiska som mentala, i människans omgivning.

Att förmedla sinnesupplevelser genom gestaltning

Har förmedlingen och medvetandegörandet av sinnlighet gjort att Skogskyrkogården har fått mer uppmärksamhet än någon annan kyrkogård i Sverige? Om vi funderar på begreppet kyrkogård i förhållande till platsskapande kan vi dra nytta av Yi-Fu Tuans tankar kring plats. Tuan menar att: *"Permanence is an important element in the idea of place. Things and objects endure and are dependable in ways that human beings, with their biological weaknesses and shifting moods, do not endure and are not dependable."* (Tuan, 2008, s. 140). Genom Tuans uttalande går det att dra visa paralleller till det arkitektoniska rum som en kyrkogård utgör i och med hur människan upplever landskapsobjektens permanens som värdefull. För när är denna kontrast mellan objektens permanens och människors svaghet mer påtaglig än på en plats där liv och död har objektifierats? Inte minst på Skogskyrkogården, där stoftet från människor har lagts till vila under majestätiska trädkronor, påminns vi om livets förlopp.

Arkitekternas utgångspunkt vid arbetet med Skogskyrkogården var att förmedla olika typer av sinnesstämningar genom gestaltning. Deras framgång består av olika saker, argumenterade av olika författare. Bland annat menar Spirn (1998) att Sigurd Lewerentz och Gunnar Asplund genom deras gestaltning av Skogskyrkogården visar exempel på hur duktiga arkitekter använder sig av landskapet som ett språk de talar flytande (Spirn, 1998, s. 21). Området karaktäriseras vidare av en harmoni mellan skogens naturliga element och kyrkogårdens strikta karaktär (Andersson, 1997). Här möter arkitektur natur och geometri möter dynamik. Spirituella landskap, som Skogskyrkogården kan anses tillhöra, innebär inte enbart landskap med en tydlig koppling till religion (Dewsbury & Cloke, 2009), utan även landskap som framkallar en känsla av att vilja stanna upp och supa in landskapets kvaliteter. Spirituella landskap inbjuder alltså människan till att se landskapet bortom dess visuella kvaliteter och inkluderar därmed alla människans sinnen (ibid.). Landskapets spirituella kvaliteter påverkar människan till ett stadie där man är mer öppen för sinnesintryck, vilket kan kopplas till en teori av Nohl (2000) som beskriver hur landskap med naturlika inslag ofta har stor potential att engagera människans sinnen. Med naturlika inslag menar han landskap där naturen på sina ställen har fått utvecklas fritt och spontant (Nohl, 2000). Genom att engagera människans sinnen kan dessa platser vara väldigt informativa, och därigenom upplevas som estetiskt attraktiva (ibid.).

För att fullt ut kunna lära känna och skapa ett meningsfullt förhållande till ett spirituellt och naturligt landskap kan konstateras att de måste upplevas på plats. Spirms (1998), Nohls (2000) och Dewsbury & Clokes (2009) resonemang blev tydliga vid mitt besök av Skogskyrkogården, bland annat genom hur många av både de arkitektoniska och landskapsarkitektoniska inslagen som arkitekterna tillfört området harmoniserade med området som helhet, vilket tyder på att stor hänsyn har tagits till de värden som redan fanns på platsen. Jag upplevde även hur områdets naturlika karaktär hade en tendens att tilltala mina sinnen, genom till exempel fågelkvitter, doften av tall och hur solen reflekterades mellan trädkronor och trädstammar. Dessa sensationer fick mig även vid flera tillfällen att stanna upp och insupa landskapet.

Vid mitt besök på Skogskyrkogården märkte jag tydligt av hur Asplund och Lewerentz medvetet arbetat med människans sinnesstämningar genom deras design. Frågan är om min upplevelse i huvudsak berodde på vad jag tidigare hade läst mig till eller om den fysiska platsen var den som påverkade mig mest. Samtliga upplevelser som beskrevs genom mitt besök i Skogskyrkogården var mina egna, och skiljer sig sannolikt en hel del från hur någon annan skulle uppleva platsen. Eftersom jag innan platsbesöket dessutom hade läst på ganska mycket om tankarna bakom Skogskyrkogårdens design, samt hade mina "glasögon" inställda på sinnesupplevelse är det sannolikt att mina upplevelser är svåra att jämföra med de besökares som Skogskyrkogården i första hand är till för: de sörjande.

Jag besökte Skogskyrkogården under två tillfällen för att få chansen att uppleva platsen med olika förförståelse, där besök nummer två förväntades vara något annorlunda än besök

nummer ett. Under mitt första besök genomförde jag inledningsvis samma analys som studenterna i kursen "Design project – composition and materiality" genomförde hösten 2013, vilket innebar att jag följde en förbestämd runda med hjälp av en karta över området och dokumenterade sinnesupplevelser enligt analysens mall. Vid mitt andra besök bestämde jag mig för att gå ungefär samma runda, fast baklänges. Med detta ville jag undersöka om platsen upplevs annorlunda beroende på från vilken riktning man kommer gåendes, samt i vilken ordning som de olika arkitektoniska elementen presenteras. Jag tillät mig även att ta spontana vägar vid andra besöket, för att uppleva platsen efter min kropps instinkter och min känsla att vilja gå olika vägar beroende på hur vägen upplevdes.

Av skillnaderna jag upplevde mellan mitt första och andra besök på Skogskyrkogården kan konstateras att helhetsupplevelsen av ett landskap påverkas inte bara genom vilket förhållande människan har till landskapet, utan även vilken aktivitet som utförs vid platsbesöket, såväl som i vilken ordning landskapets olika element presenteras. Under dag 1 var själva sensationen kring Skogskyrkogården som plats större än under dag 2, vilket troligtvis har att göra med bland annat känslor kring det första intrycket. Under dag 2 upplevdes däremot tydligare hur arkitekterna har arbetat med att framkalla olika sinnesstämningar hos människan, vilket kan ha en koppling till att jag under dag 2 inte behövde fokusera på att dokumentera sinnesupplevelser utan enbart på den fysiska upplevelsen i nuet. Likaså påverkades uppfattningen av de olika sinnesstämningarna beroende på vilket håll jag kom ifrån, vilket tydligast upplevdes vid Uppståndelsekapellet och Sju Brunnars Stig, där jag under dag 1 fick en tydlig känsla av att närma mig platsen från fel håll.

Generellt var många av de kvaliteter som jag upplevde på Skogskyrkogården vid båda tillfällena av visuell karaktär. Det visuella förstärktes dock av andra sinnesupplevelser, som har etsat sig fast i minnet. Skogskyrkogårdens visuella kvaliteter finns representerade genom mina foton av platsen, och dessa foton kan även väcka associationer till dofter, ljud, och andra sinnesupplevelser som jag ansåg berika helhetsupplevelsen vid platsbesöket. Men för någon som inte har varit där kan troligtvis inte samma associationer göras. Skogskyrkogårdens visuella kvaliteter ökar även besökarens uppfattning av olika sinnesstämningar. Dess visuella kvaliteter har alltså en djupare betydelse och är därför svåra att upplevas enbart genom ett betraktande. Skiftningar mellan djup barrskog och ljusare partier med lövfällande träd kan upplevas som visuellt tilltalande, men skiftningarna upplevs även genom hur kroppen märker av skillnader mellan ljus och skugga (känsl), hur vinden avtar eller tilltar och hur det påverkar människans kropp (känsl, hörsel, kinestetik), skillnader i både hur ljudet reflekteras i olika landskapsrum och vilka ljud som uppfattas beroende på hur tyst eller bullrigt det är (hörsel), skillnader i dofter (doftsinnen), etc.

Att använda sig av visuella medel för att medvetet leda besökare runt ett område är något som även Catherine Szanto (2010) diskuterar i hennes text om promenaden som verktyg för att uppleva landskap. Hon menar att ett landskapsarkitektoniskt verk måste väcka en nyfiken-

Figur 30. Topografiska skillnader i landskapet skapar nyfikenhet hos besökaren. Foto: Malin Christensson (april, 2015).

het hos besökaren för att leda besökaren vidare att upptäcka platsen. Denna nyfikenhet upp-
dagas till exempel när besökarna ser något på håll, eller när de känner på sig vad som kommer
visas härnäst. Platsen måste därför ha en förmåga att kontinuerligt skapa nyfikenhet hos besö-
karen, så denne känner sig inspirerad att hela tiden fortsätta sin promenad genom landskapet
(Szanto, 2010). Nyfikenhetens påverkan på människans upplevelse av landskapet har även
uppmärksammats av psykologiprofessor Stephen Kaplan (1979), som menar att mystik skapar
förväntningar hos människan i vad som kommer upplevas. Gestaltningen av ett landskap kan
alltså dra nytta av att tillfredsställa nyfikenheten hos människan. Asplund och Lewerentz ver-
kar ha arbetat mycket med bland annat siktlinjer och topografi på Skogskyrkogården, vilket
bidrar till denna nyfikenhet hos besökaren.

Att förmedla sinnesupplevelser genom representation

Amanda Bingley (2003) menar att människan, speciellt i den västerländska kulturen, strävar
efter att definiera och förenkla våra upplevelser av verkligheten till något materiellt, vilket i
generella termer oftast sker genom skisser och målningar. Representation av landskap kan
även ta sig andra uttryck, bland annat genom illustrationsplaner, fotografier, film, musik, be-
rättelser och dikter (Pallasmaa, 2007b; Jakobsson, 2009 & Dee, 2007). Att förmedla upplevel-
ser genom representation är en indikation på vad människan har lärt sig av sin omvärld och
som han eller hon vill dela med sig av (Wattchow, 2013). Representation av upplevelser ge-
nom konst och berättelser innebär ofta att förmedla vad vi har lärt av landskapet. Men land-
skapsarkitektur kan också anses vara en representation i sig. Skogskyrkogården är ett exempel
på hur två arkitekter har förmedlat sinnesupplevelser, eller sinnesstämningar, genom en fysisk
plats.

Michael Carolan anser att det finns ett värde i att representera den kroppsliga upplevelsen
och den djupa interaktionen med en plats. I och med representationen som andrahandsinforma-
tion går dock vissa värden av upplevelsen förlorade. Representationer av landskap talar såle-
des bara om en del av historien som ligger bakom fenomenet landskap, men trots att represen-
tationer anses vara otillräckliga, eller ofärdiga, så kan de ha något viktigt att säga: *"It is not
that we cannot represent sensuous, corporeal, lived experience but that the moment we do so
we immediately lose something. Representations tell only part of the story, yet they still have a
story to tell, however incomplete."* (Carolan, 2008). Värdet i att på något sätt förmedla och
representera landskapsupplevelser beskrivs även av Brian Wattchow (2013) som menar att
förmedlandet är en del av processen att lära känna en plats.

När det gäller representation och tolkning av landskapet i bild menar psykologiprofessorn
Stephen Kaplan (1979) att människan tolkar även visuella representationer på ett tre-
dimensionellt sätt, likt det sättet vi tolkar det fysiska landskapet. Dock menar landskapsarki-
tekten Eckart Lange (2011) att landskapsvisualiseringar saknar ett multisensoriskt perspektiv
och att de därmed saknar den kontext som är viktig för att uppfatta landskapet som helhet.
Avsaknaden av ett multisensoriskt perspektiv inom landskapsrepresentationer kan kopplas till
Yi-Fu Tuan, som menar att människan allt för ofta ignorerar upplevelser i landskapet på grund
av att vi inte vet hur vi ska förmedla dem (Tuan, 2008, s. 201). Känslor och intima upplevel-
ser (så som sinnesupplevelser) förblir därför ofta inuti människan och kommer inte till ut-
tryck. Även Spirn (1985, s. 254) beskriver svårigheter när det gäller att förmedla en känslö-
sam upplevelse till någon som inte har fysiskt upplevt platsen (genom upplevelse i första-
hand).

"Landscape occurs." (Crouch, 2013, s. 126)

4. Sammanfattande diskussion och reflektion

Detta kapitel innehåller sammanfattande diskussioner kring det som uppsatsens tidigare delar har tagit upp, samt mina egna reflektioner kring resultaten, och tar form med stöd av mina frågeställningar:

- Hur beskrivs betydelsen av sinnesupplevelser i ett landskapsarkitektoniskt praktiskt och teoretiskt perspektiv?
- Hur kan sinnesupplevelser av landskap analyseras och förmedlas?

Den helhetsmässiga landskapsupplevelsen

"Seeing does not involve our emotions deeply" (Tuan, 1990, s. 10)

Som tidigare nämnts behandlar denna uppsats landskap med ett fokus på vikten av att människan fysiskt upplever landskapet för att kunna definiera det. Att enbart uppleva omgivningen genom att betrakta landskapet på avstånd har liten betydelse när det kommer till att skapa sig en uppfattning om och förståelse för en plats, eftersom en full förståelse kräver kroppslig interaktion. Detta beskrivs både inom teorin och praktiken av bland andra Carolan (2008) och Wylie (2013). Interaktionen mellan människa och landskap involverar alla människans sinnen, vilket gör sinnesupplevelser till en viktig del av den kroppsliga upplevelsen.

Att fokusera på den del av landskapet som uppfattas genom synen innebär att vi bara får information om landskapets visuella kvaliteter, vilket bara är en liten del i den helhetsupplevelse som information om landskapet genom samtliga av människans sinnen kan erbjuda. Detta har uppmärksammats av bland andra landskapsarkitekterna Eckart Lange (2011) och Jacky Bowring (2007), som beskriver hur en meningsfull interaktion mellan människa och landskap har med betydligt mer än landskapets visuella kvaliteter att göra och att sinnesupplevelser hjälper människan att uppfatta landskapets kontext. Bowring menar vidare att hur vi minns landskapen och hur olika sinnesupplevelser stannar kvar i människans undermedvetna är nyckeln till ett djupt förhållande mellan människa och landskap. Det konstateras även att synen faktiskt är det sinne som är minst effektivt när det gäller att minnas landskapskvaliteter (Bowring, 2007). Sammanfattningsvis visar dessa fyra författares synpunkter på hur viktig den kroppsliga interaktionen mellan människa och landskap är, vilket innebär att människan behöver använda sig av alla sina sinnen för att få en helhetsupplevelse av landskapet.

Fokus på landskapets visuella kvaliteter beskrivs ofta som något negativt i kontexter som diskuterar sinnesupplevelser, eftersom ett visuellt fokus ofta kopplas ihop med ett betraktande av landskapet. Men vi kan inte helt bortse från det visuella perspektivet. I uppsatsen har det till exempel framkommit tre positiva saker som landskapets visuella kvaliteter kan föra med sig: om landskapet anses visuellt tilltalande av betraktaren är det större chans att hen ger sig ut i landskapet för att även kroppsligt uppleva det (Brook, 2013), att betrakta en landskapsvy kan väcka minnen om andra kvalitativa sinnesupplevelser till liv (Ackerman, 1990) och ett medvetet användande av visuella attribut (topografi, siktlinjer m.m.) i gestaltning av landskap kan skapa nyfikenhet hos den som vistas i det (Szanto, 2010 & 2011).

Vad författarna i denna uppsats diskuterar är alltså inte att vi bör bortse från landskapets visuella kvaliteter totalt, utan snarare att betraktandet av landskapet som ett enbart visuellt objekt inte för med sig någon större meningsfullhet för människan, samt för att vi ska kunna uppleva alla de kvaliteter som landskapet har att erbjuda krävs att vi ger oss ut och fysiskt upplever landskapet. För att få en helhetlig upplevelse av landskapet krävs emellertid att

samtliga av människan sinnen tas i beaktande. Genom fysisk vistelse kan människan även ta del av andra kvalitativa upplevelser som medföljer en kroppslig interaktion med landskapet.

Landskapet som en kvantitativ eller kvalitativ upplevelse med sinnenas hjälp?

Upplevelse av landskapet genom människans sinnen är något som sker kontinuerligt när landskap och människa interagerar med varandra. ”*All our senses ‘think’ and structure our relation with the world although we are not conscious of this perpetual activity*” (Pallasmaa, 2007a, s. 770). Människans sinnen tillhandahåller information, vilket ger oss kunskap om var vi befinner oss, och genom interaktion med landskapet skapar vi en relation till vår omgivning (Tuan, 2008). Detta kan liknas vid hur Merleau-Ponty uttrycker sambandet mellan kropp och landskap: att sinnesupplevelsen är en nödvändig kommunikation mellan människa och landskap (Merleau-Ponty, 2002, s. 60). Samtliga författare är överens om att sinnesupplevelser påverkar människans interaktion med landskapet, ofta till det positiva. Våra sinnen kopplar ihop oss med världen utanför vår kropp. Ackerman (1990) menar att människan inte kan förstå omvärlden utan att använda sig av sina sinnen. De är ständigt närvarande. Vi kan försöka att neutralisera något av våra sinnen för stunden, till exempel genom att sluta ögonen, men det skulle bara förstärka de övriga (Ackerman, 1990, s. xv). Vad som framkommit i uppsatsen är att samtliga sinnen bidrar till olika typer av upplevelser i landskapet:

Den värld som människan upplever genom synen är, enligt Tuan (1990, s. 10), mer abstrakt än den värld som upplevs genom andra sinnen. Människans syn sträcker sig även längre än något annat sinne. Brook (2013) beskriver hur många estetiska kvaliteter i landskapet kan uppfattas genom synen. Detta menar Ackerman (1990) har att göra med de sinnesupplevelser som människan kan förknippa med en vy över någonting. Dofter kan till exempel kopplas ihop med en landskapsvy, och anses även vara en viktig komponent i människans helhetsupplevelse av landskapet (Ward Thompson, 1998). Doftminnet, till skillnad från det visuella minnet, är väldigt starkt hos människor, vilket gör att det stannar i vårt undermedvetna. Doft är även en sinnesupplevelse som är direkt sammankopplad med hjärnan (Ackerman, 1990). Dofter är alltid omkring oss, vilket enligt Lynch (1990) kan leda till att det blir en del av vår vardag och att vi därmed behöver anstränga oss mer för att uppleva specifika dofter. Det krävs alltså en mer intensiv doft för att människan ska uppleva den som något utöver det vanliga.

Ljud dramatiserar den rumsliga upplevelsen genom att skapa en aning om volym och avstånd (Tuan, 2008, s.16). Blinda människor har ofta en betydligt bättre uppfattning av ljud än andra. De kan i många fall undersöka en omgivnings rumslighet med hjälp av att lokalisera olika ljud. Utan ljud skulle en plats upplevas som livlös (Tuan, 2008, s. 15).

Känsel beskriver Ackerman (1990) som ett av människans mest intima sinnen, men det har även en stark koppling till landskapsupplevelser och tolkning av information i landskapet. Till exempel tar bonden upp och känner på jorden för att fastställa dess egenskaper (Spirn, 1998, s. 97). Ward Thompson menar att den information som människan får om sin omgivning genom huden (en del av det taktila sinnet) är viktig för helhetsuppfattningen av landskap. Känselan av värme/kyla, fuktighet och vind genom huden är en betydande faktor gällande vilka landskap som människan föredrar att vistas i (Ward Thompson, 1998). Som en addering till Ward Thompson menar Catherine Szanto att människans förmåga av att känna av rumsliga förhållanden i landskapet förbättras genom det taktila sinnet. Förändringar i till exempel hur solen eller skuggan känns mot huden ger människan information om att något i omgivningen har förändrats (Szanto, 2010). Bingley (2003) beskriver även hur känsel är människans primära sinne, då det har en stor betydelse i människans personliga utveckling.

Att få avgörande kunskap om landskap genom smaksinnet kanske verkar lite långsökt, men det finns en del samband som är intressanta att ta upp, till exempel hur vinkännare kan känna av smaken av jordens kvalitet i vinet (Spirn, 1998, s. 97). Därtill har vi den något vaga upplevelsen av hur mat ofta smakar bättre när man äter den utomhus vilket diskuteras av Ward-Thompson (1998). När det gäller det kinestetiska sinnet kan det bland annat ge kunskap om landskapets topografi (Jacks, 2007; Szanto, 2010). Szanto (2010) beskriver även hur det kinestetiska bidrar till människans förmåga att känna av rumsligheter i landskapet, i samarbete med de fysiska sinnen.

Det finns flera texter som pekar på att sinnesupplevelser både kan räknas som kvantitativa och kvalitativa om vi räknar in både de sinnesupplevelser som är medvetna och de som är omedvetna. Bland annat beskriver Dewsbury och Cloke (2009) hur människans interaktion i landskapet både kan bestå enbart av olika sensationer, och samtidigt vara av stor betydelse för människans tolkning av omvärlden såväl som av sin egen kropp. Människans sinnen samlar konstant information från omvärlden, även utan människans medvetande (Bingley, 2003), vilket innebär att sinnesupplevelser även är av kvantitativ karaktär. Denna uppsats har dock huvudsakligen lagt fokus på de medvetna sinnesupplevelser som upplevs genom stark stimuli. Kvalitativa sinnesupplevelser anses förse människan med kunskap både om landskapet och sig själva och anses även ha en stark koppling till människans fantasi (Jakobsson, 2009) och människans minne (Ackerman, 1990).

Dessa kvalitativa och medvetna sinnesupplevelser anses vidare berika människans upplevelse av landskapet på ett signifikant sätt (Tuan, 1990; Spirn, 1998; Ackerman, 1990 etc.). Även Maurice Merleau-Ponty anser att sinnesupplevelser i sig själva är kvalitativa, eftersom de skapar mening genom interaktionen mellan människa och omgivning (Merleau-Ponty, 2002, s. 61). Förutom sinnesupplevelsers värde för människans helhetsuppfattning av landskapet bidrar de även till andra kvalitativa upplevelser, såsom estetiska upplevelser (Chenoweth & Gobster, 1990; Carlson, 2009; Brook, 2013), rekreativa upplevelser (Grahn & Stigsdotter, 2009; Brown et. al., 2007; Ward Thompson, 2013), kulturella upplevelser (Tuan, 2008; Antrop, 1999) och meningsfulla upplevelser (Spirn, 1985; Pallasmaa, 2012a, Carolan, 2008).

Sinnesupplevelsers betydelse för landskapsarkitekturen

Samtliga teoretiska och praktiska exempel som presenterats i denna uppsats verkar vara överens om att människan i allra högsta grad upplever, och behöver uppleva, landskapet med alla sina sinnen alltid, såväl de fysiska som det kinestetiska (Tuan, 1990; Spirn, 1998; Pallasmaa, 2012a, mfl.). Flera författare tar upp hypotesen att kroppens vistelse i landskapet skapar en interaktion mellan människa och plats och att denna interaktion är värdefull för människan. Människor upplever landskapet som meningsfullt när de vistas i landskapet och med sina sinnen hjälp tolkar dess information genom de situationsspecifika förutsättningar som ges, både de fysiska och de mentala (Antrop, 2000).

Landskapet är även människans ursprungliga hem (Spirn, 1998, s. 15), en plats för människan att dvälja i, det vill säga: en plats att stanna kvar och bo i. Att dvälja i ett landskap skapar en stark relation mellan människa och plats. För att dvälja någonstans menar Spirn innebär att människan bryr sig om en plats. Spirn (1998) beskriver även hur att dvälja i ett landskap är ett personligt uttryck. Detta kan kopplas till vad Susan Dakin (2003) skriver om att landskapets invånare är de som i allra högsta grad förser landskapet med mening. Dessa invånare har ett mer intimt förhållande till sin omgivning och uppskattar landskapet inte bara genom dess visuella kvaliteter, vilket skapar ett starkt band mellan de båda. Detta starka band kan förklaras genom Brian Wattchows syn på människans förhållande till "place". Ett "place" karaktäris-

ras av en omgivning som är bebodd av människor och där landskap, meningsskapande och aktiviteter ingår i ett samband med varandra. *“To be inside a place is to feel the bonds of attachment and to sense that you are welcomed home.”* (Wattchow, 2013, s. 91). Ett place är, precis som landskapet, dynamiskt och i ständig förändring. Skillnaden mellan en omgivning och ett definierat place i det här fallet kan dock anses vara att

inom ett place så utvecklas och förändras platsen och dess invånare mer i samspel med varandra, på grund av deras djupare relation. För att männi-

Figur 31. Landskapet är människans ursprungliga hem. Att dvälja i landskapet skapar ett intimt förhållande mellan landskap och människa. Bild: *My country*, Vasile Hurghis (2014) CC BY-NC 2.0 [online] tillgänglig via:

<https://www.flickr.com/photos/94186910@N03/14959695518/in/album-72157635979617593/> [2015-05-11].

skan verkligen ska kunna lära känna ett landskap, menar Wattchow att det krävs en kontinuerlig kroppslig interaktion: en relation som sträcker sig under en längre tid, eftersom: *“...together, people and landscape become the phenomenon that is place.”* (Wattchow, 2013, s. 90). Baserat på Spirns (1998), Dakins (2003) och Wattchows (2013) beskrivning av människans förhållande till landskapet de har valt att bo i eller nära kan det konstateras att invånarens upplevelse av landskapet bör skilja sig stort från hur en utomstående upplever samma landskap, eftersom invånaren ingår i en djup och meningsfull relation till sin närmiljö.

Uppsatsen tar upp exempel på hur sinnesupplevelser kan innebära många olika kvaliteter för människors helhetsupplevelse och relation till landskap, till exempel att de utgör en länk till historia och kultur (Tuan, 2008; Spirn, 1998), de bidrar till känslan av landskapet som en plats att dvälja i (Wattchow, 2013; Spirn, 1998; Antrop, 2000), de bidrar till ett rekreativt värde (Kaplan, 1995; Grahn & Stigsdotter, 2010), en estetisk upplevelse (Chenoweth & Gobs-ter, 1990; Carlson, 2009), eller ger platser sociala egenskaper (Gehl, 2006; Tuan, 1990). Gällande samtliga kvaliteter som landskapet kan erbjuda människan har det framkommit av textstudierna i denna uppsats att den kroppsliga interaktionen mellan människa och landskap är av stor betydelse, och därmed även hur landskapet tolkas genom människans sinnen.

Vikten i att ta hänsyn till sinnesupplevelser i landskapsarkitekturen verkar inte ligga enbart i själva estetiska upplevelsen av landskapet, utan även i hur landskapet kan hjälpa till att förebygga stressrelaterade sjukdomar hos människan. Patrik Grahn och Ulrika K. Stigsdotter (2010) beskriver vikten i människans vistelse i landskapet för att förebygga stress, där perception genom alla människans sinnen har stor betydelse för hur landskapets olika ”sinnliga dimensioner” tolkas. De positiva upplevelser som våra sinnen ger berikar vår helhetsupplevelse av omgivningen (Tuan, 2008) och bidrar därigenom till rekreativa effekter (Grahn & Stigsdotter, 2010). Uppsatsen beskriver även exempel på hur människans sinnen spelar stor roll när det gäller hur människan uppfattar sociala värden i utemiljöer. När det gäller landskapets sociala värden poängterar Jan Gehl (2006) vikten i att som arkitekter ha kunskap om hur våra mänskliga sinnen fungerar för att kunna skapa betydelsefulla platser för människor, både inom landskapsarkitektur och inom byggnadsarkitektur. Kunskap om människans sinnen är, enligt Gehl, även viktigt för att förstå människans förhållande till rumsliga aspekter i landskapet, såväl som hur och varför människor kommunicerar. Ju större avstånd människor har

till varandra, desto mindre intensiv blir deras kommunikation. På nära håll (0-0,5 meters avstånd) har våra sinnen möjlighet att urskilja stor detaljrikedom, vilket gör att kommunikationen blir mer intensiv (Gehl, 2006, s. 69).

Teori – förståelse av landskap genom människans sinnen

För att diskutera frågan kring sinnesupplevelsers betydelse för landskapsarkitekturteorin har flera perspektiv på landskapsupplevelse beskrivits i uppsatsens teoretiska del. Av dessa landskapsteorier har det framkommit vikten i att se landskapet och människan som ett samspel istället för att betrakta dem som två separata delar. Som exempel tar den finske arkitekten Juhani Pallasmaa (2007b) upp behovet att förstå kopplingen mellan det fysiska och det mentala, det vill säga: hur fysiska strukturer i landskapet har en koppling till människans mentala processer. Detta kan kopplas till det Werner Nohl (2000) skriver om landskapsestetiken som en kognitiv process, där människan upplever landskapet genom olika mentala nivåer och där landskapets innehåll såväl som människans kunskap, känslor, förväntningar och tidigare erfarenheter bidrar till hur landskapet tolkas och upplevs. Även Zube, Sell & Taylor (1982) menar att människans interaktion med landskapet är ett samspel mellan tre komponenter: landskapet, människan och utfall/resultat. När en fysisk struktur i landskapet förändras skulle detta alltså innebära även en förändring i interaktionen mellan människa och landskap, vilket i sin tur påverkar de mentala aspekterna.

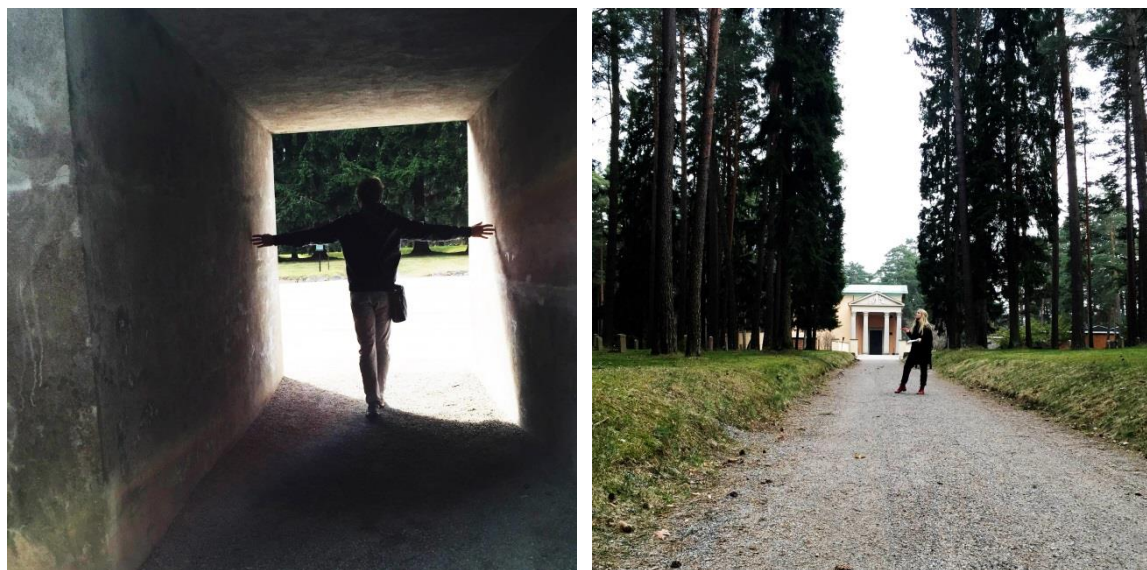
I samtliga fall poängteras vikten av en kroppslig interaktion med landskapet, såväl som människans behov av tolkning utifrån fler sinnen än enbart synen för att få en helhetsuppfattning av landskapet. Genom sinnesupplevelser får människan kunskap om landskapet, vilket enligt Anne Whiston Spirn innebär att människan lär sig att läsa landskapet (Spirn, 1998). Att läsa landskapet, såväl som att tala landskapets språk innebär, enligt Spirn, att betrakta landskapet som en helhet, såväl som ett dynamiskt samband i ständig förändring (Spirn, 1998, s. 25-26). Detta liknar det resonemang kring estetisk perception som förs av Werner Nohl (2000, s. 227), vilket innebär att människan kan utvinna information, kunskap och berättelser av landskapet. Ju mer information människan lyckas utvinna ut landskapet, desto starkare blir upplevelsen (Nohl, 2000). Eftersom perceptionen av landskap alltid är kopplad till en människas individuella känslor kan sinnesupplevelser inte förklaras genom någon form av logik. Det finns inget rätt eller fel. Att utvärdera sinnesupplevelser handlar snarare om mer personliga beskrivningar, till exempel om upplevelsen var intressant eller tråkig, positiv eller negativ (ibid.).

Landskapsarkitekturen tar inspiration från bland annat de tre perspektiv som den teoretiska delen av denna uppsats utgår ifrån (Swaffield, 2002, s. 1-6). Betydelsen av sinnesupplevelser för landskapsarkitekturen grundar sig alltså i betydelsen för sinnesupplevelser utifrån de andra ämnesområdena. Sammanfattningsvis verkar sambandet mellan människa och landskap fungera på så vis att ju djupare interaktionen mellan människa och landskap är, desto större betydelse och mening får landskapet för människan. Tidigare i uppsatsen har det uppmärksammats att invånare av ett landskap är de som har starkast koppling och därmed djupast relation till landskapet. Denna relation har skapats genom i huvudsak kroppslig interaktion mellan människa och landskap.

Praktik – vikten av ett kroppsligt perspektiv

Att använda sig av sinnesupplevelser som verktyg i en landskapsarkitektonisk praktik beskrivs av bland andra Jakobsson (2009) och Szanto (2010 & 2011) som att addera en ny dimension till landskapsanalys. Catherine Szanto beskriver hur denna dimension bidrar till ”spatial

knowledge” (Szanto, 2010, s. 981), vilket enligt Szanto är nyckeln till något hon kallar för god landskapsarkitektur. Involverandet av sinnesupplevelser i landskapsanalys kan hjälpa oss till bättre förståelse av ”place” (Tuan, 2008), vilket även beskrivs av Szanto (2011), som menar att analys av sinnesupplevelser bland annat kan öka vår förståelse för rumsligheter i landskapet. Vid platsbesöket på Skogskyrkogården och vid genomförandet av analysen så hade helhetsupplevelsen av områdets olika platser till stor del att göra med hur platsens rumslighet upplevdes på olika sätt. Känslan av rumslighet innefattade inte bara att man genom fysiskt synliga strukturer ansågs befinna sig inom ett speciellt landskapsrum, utan upplevdes även genom skillnader i till exempel ljud, dofter och sol/skugga, vilket inkluderar andra sinnen än enbart synen.

Figur 32-33. Kunskap kring kroppsliga upplevelser och hur olika typer av landskapsrum uppfattas genom våra sinnen är viktig för att förstå helhetsupplevelsen av ett landskap och därmed en viktig aspekt i landskapsanalys. Figur 32 (vänster). Foto: Malin Christensson (april, 2015). Figur 33 (höger). Foto: Johan Wester (april, 2015) [tillstånd av fotograf].

Då uppfattningen av rumslighet, och därmed den kroppsliga upplevelsen, är viktigt för helhetsuppfattningen av landskap kan den även anses vara av stort värde i landskapsanalys. Det är dock, enligt bland andra Szanto (2010) och Pallasmaa (2007a), relativt sällan som aspekter kring kroppslig interaktion kommer till uttryck inom landskapsanalys och framför allt: genom representationer av landskap. Med bakgrund i landskapsmålningar har i synnerhet visuella tolkningar av landskap haft stor dominans inom landskapsrepresentationer, en dominans som har fortsatt in i modern tid. Pallasmaa menar att den arkitektoniska världen är dominerad av visuella kvaliteter än idag och att vår besatthet av snygga visualiseringar och grafiska presentationer är en stor bov i dramat (Pallasmaa, 1998). Bland annat har kameran blivit vad han kallar det ”ultimata vittnet” i arkitektoniska sammanhang, vilket har bidragit till att den kroppsliga upplevelsen har försummats.

Som uppsatsen har gett exempel på kan dock även representation av sinnesupplevelser, genom till exempel berättande eller visuell kommunikation, generera positiva känslor hos människor. Problematiken ligger dock i dels att vi, enligt bland andra Tuan (2008), sällan väljer att erkänna dessa upplevelser, då de är svåra att sätta fingret på. Kanske det kan vara svårt att sätta ord på dem, eftersom de är så personliga? Hur förklarar man till exempel hur tall doftar, ljudet av fågelkvitter, eller hur vinden känns mot huden? Minnen är personliga och påverkar hur individen upplever landskapet (Bowring, 2007). Till exempel uppmärksamade jag en stark kvalitativ upplevelse vid mitt besök på Skogskyrkogården genom talldoft, vilket berodde

på de positiva associationer jag hade till det minnet. Just doftminne har tidigare i uppsatsen beskrivits som särskilt kopplat till starka associationer, då dofter har en direkt koppling till människans hjärna (Ackerman, 1990).

Till detta kan man tillföra resonemanget att en representation bara innebär en bråkdel av det som människan upplevde i första hand. Representationer, som till exempel berättande texter, fotografier eller illustrationer, är information i andra hand. Det kan dock vara så att en representation kan väcka nyfikenhet, vilket leder till att människor ger sig ut i det fysiska landskapet för att själva ta del av de upplevelser som representationen beskriver, och genom detta även får uppleva platsen i första hand. Då kommer vi in på förväntningar. Vad en människa förväntas uppleva vid interaktionen med en plats påverkar hens inställning till omgivningen, vilket flera författare har tagit upp och vilket också bekräftades vid mitt besök på Skogskyrkogården, där vad jag tidigare läst om bland annat arkitekternas avsikter med utformningen gjorde att jag lade märke till hur dessa avsikter harmoniserade med platsen på ett annat sätt än om jag tidigare inte hade haft någon information om området.

Användandet av sinnesupplevelser som ett landskapsarkitektoniskt verktyg

Analys

Vad som framkommit genom uppsatsens exempel på analysmetoder som på olika sätt inkluderar sinnligheten i landskapet är att sinnesupplevelse bidrar med input till vad som kallas kvalitativ landskapsanalys. Kvalitativ landskapsanalys uppkommer, enligt Dakin (2003) när människan utför en landskapsanalys genom kroppslig interaktion, vilken framkallar ett stort engagemang och uppmuntrar till reflektioner kring landskapsupplevelsen som helhet. Analys av sinnesupplevelser innebär, enligt Szanto (2010) en detaljerad beskrivning av människans perception av området och är viktig för att förstå vad människan uppfattar och uppskattar i designade utemiljöer. Varje upplevelse som människan har i landskapet är ett samband av tidigare erfarenheter (dåtid), den specifika situationen (nutid) och förväntningar (framtid). Därför har analys genom promenad i landskapet tagits upp som goda exempel på utförande av analyser gällande sinnesupplevelser (till exempel Jakobsson, 2009; Lynch, 1990; Szanto, 2010). Vikten av att färdas genom landskapet på den mänskliga kroppens villkor är något som har uppmärksamats både inom teorin och praktiken, bland annat genom Szantos (2010; 2011) analysmetod, där hon lägger fokus på de kvaliteter som promenaden har att tillföra människans upplevelse av ett landskap. Szanto menar att känslan av att röra sig i landskapet är en viktig aspekt i landskapsupplevelsen, eftersom det involverar alla människans sinnen (Szanto, 2010). Genom rörelse aktiveras människans alla sinneskanaler för att gemensamt hjälpa människans kropp att förhålla sig till sin omgivning (ibid.). Genom promenaden och den kroppsliga rörelsen kan även upplevelsen av dåtid, nutid och framtid i landskapet samspela på ett tillfredsställande sätt (Jakobsson, 2009).

Människans individualitet är en aspekt som känns viktig att ha i åtanke vid landskapsanalyser såväl som vid gestaltning av människans utemiljöer. Det kan därför bli en viktig lösning att, likt Catherine Szanto och Anna Jakobsson & Ann Bergsjö använda sig av strukturerade analysmetoder för att lättare kunna sammanställa de upplevelser som individerna kan uppfatta i landskapet. Likaså behöver vi också fundera på vem som bör och kan utföra analysen. Som landskapsarkitekter måste vi i de allra flesta fall räkna oss som besökare istället för invånare av en plats vi arbetar med. Vad vi kanske bör tänka på här är något som många författare har uppmärksammat, bland andra Yi-Fu Tuan, som menar att "*Visitor and native focus on very*

different aspects of the environment” (Tuan, 1990, s. 63). Tuan beskriver även hur en besökares uppfattning av en plats har en tendens att vara ”ytlig” (Tuan, 1990, s. 65). Att ta del av åsikter från dem som har en stark koppling till platsen, det vill säga: platsens invånare, kan därför anses vara ett värdefullt inslag i en landskapsanalys, vilket Dakin (2003) och Wattchow (2013) antyder. Uppsatsen tar även upp exempel på hur barns upplevelser av landskapet skiljer sig från hur vuxna upplever landskapet, det vill säga: att barn upplever landskapet på ett mer fysiskt och kroppsligt sätt än vad vuxna gör (Tuan, 2008). Detta skulle kunna innebära att barn har något viktigt att tillföra i landskapsanalyser kring sinnesupplevelser.

Att använda sig av sinnesupplevelse som ett perspektiv i landskapsanalys kan anses ha både fördelar och nackdelar. Tolkning av landskap genom kroppslig interaktion innebär en kvalitativ metod, men också en i allra högsta grad subjektiv, vilket innebär att medan analysen är tillförlitlig i förhållande till individen som utfört den kan det vara svårt att förstå utkomsten av analysen utan att sätta sig in i individens kulturella bakgrund. Ward Thompson (1998) menar även att det inte går att generalisera individens sinnesupplevelser till någon större grupp människor, vilket innebär att analyser måste utföras av ett större antal personer.

Representation

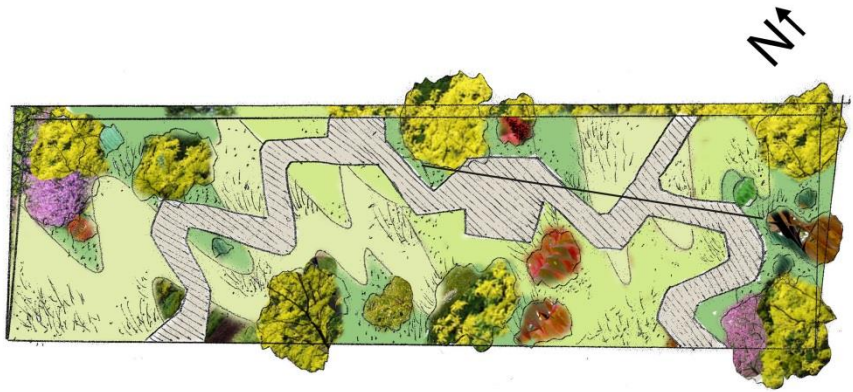
I kontexten att förmedla sinnesupplevelser kan betydelsen av det välkända uttrycket ”en bild säger mer än tusen ord” diskuteras. En illustration eller ett foto av ett landskap ger enbart information om den visuella sfären till betraktaren. Bilden sätter inte heller in landskapet i något större sammanhang, vilket innebär att landskapet som representeras i bild blir utan kontext. Bildens kvaliteter kan anses ligga huvudsakligen i att väcka människans intresse så att han eller hon på egen hand ger sig ut för att uppleva landskapet på plats och därmed får ett meningsfullt förhållande till landskapet, genom kroppslig interaktion. Utan en tydlig koppling till människans kropp menar Pallasmaa att arkitektoniska verk förlorar mycket av sitt värde, och att detta är ett problem som dagens arkitektur har dragit på sig genom den visuella dominansen som råder i dessa sammanhang (Pallasmaa, 2012 a, s. 19). Anne Whiston Spirn konstaterar vidare att visionsbilder och illustrationsplaner har väldigt lite att säga om hur verkligheten egentligen ser ut:

”Architects’ drawings show no roots, no growing, just green lollipops and buildings floating on a page, as if ground were flat and blank, the tree an object not a life. Planners’ maps show no buried rivers, no flowing, just streets, lines of ownership, and proposals for future use, as if past were not present, as if the city were merely a human construct not a living, changing landscape.” (Spirn, 1998, s. 11).

Illustrationsplaner visar dessutom upp landskapet från en sida som människan förmodligen aldrig kommer uppleva det: rakt ovanifrån. Illustrationsplanens huvudsakliga kvaliteter kan anses vara att visa upp var träd ska placeras, var gångar ska anläggas, vilket växtmaterial som ska användas i de olika planteringsbäddarna som är utritade, vilken färgskala man har använt sig av, etc. Med andra ord: illustrationsplanen kan beskrivas som en färggladare version av en ritning.

Men det kan finnas metoder för att implementera sinnesupplevelser som representation. När det gäller ett återberättande av landskapsupplevelser har bland annat berättelser som innehåller sinnesupplevelser använts, till exempel Anna Jakobsson beskrivning av sinnesupplevelser i Ronneby Brunnspark (Jakobsson, 2009). En berättelse har potential att ge en djupare

beskrivning av landskapet än en visuell bild, eftersom det är lättare att kontextualisera i en berättande text, där inte bara den specifika platsen kan beskrivas utan även ljud, dofter, känslor, såväl som platsens omgivning och sinnesintryck från alla håll och kanter. Beskrivningar av landskap genom berättande har stark koppling till människans fantasi, vilket Anna Jakobsson (2009) menar triggar föreställningar om vilka sinnesupplevelser som skulle kunna upplevas i landskapet, beroende på hur förtattaren beskriver dem. Att representera landskap har genom uppsatsen även framkommit vara ett viktigt verktyg för människan i processen att förstå och tolka en plats mening (Wattchow, 2013 & Dee, 2007). Här beror dock valet av representation mycket på platsspecifika kvaliteter, såväl som individen som interagerar med landskapet.

Figur 34. Vad säger egentligen en illustrationsplan om verkligheten?
Illustration: Malin Christensson (januari, 2014)

Att representera landskap innebär i stora drag att återberätta landskapet som vi har upplevt det i första hand, genom dess mest minnesvärda aspekter. Diane Ackerman (1990) menar att de största minnesvärde attributen hos landskapets visuella kvaliteter ligger i att de kan generera andra typer av sinnesupplevelser, vilket även kan kopplas till i huvudsak fotografier och målningar av landskapet. Fotografier av ett landskap skulle till exempel kunna ha liknande effekt på människan, eftersom vi enligt Stephen Kaplan upplever bilder på ett liknande sätt som de visuella kvaliteterna i ett landskap (1979), men gällande bilder stannar det kvar på en ytlig nivå om betraktaren inte själv har befunnit sig i och insupit landskapet. För någon som fysiskt har upplevt landskapet kan fotografier väcka minnen om sinnesupplevelser till liv. En bild av ett landskap är dock alltid tyst, den doftar inte, den talar väldigt lite om landskapets texturer. En bild på en maträtt kan göra oss sugna på att tillaga det som visas på bilden, men bilden säger ingenting om hur maträtten faktiskt smakar. Vi kan inspireras av trädgårds- och heminredningstidningar, men det som visas upp i dessa är också bara en liten del av verkligheten, och dessutom ofta verkligheten från dess absolut bästa sida.

De huvudsakliga fördelarna med användandet av representationer som en metod att förmedla sinnesupplevelser verkar vara att de kan skapa en nyfikenhet hos människan och en vilja att själva ge sig ut och uppleva de landskapskvaliteter som representationen beskriver. Däremot kommer vi inte ifrån att en representation av ett landskap, som en illustrationsplan, en målning eller ett foto, enbart kan återberätta en liten del av den ursprungliga landskapsupplevelsen. Inte minst genom varje individs unika landskapsuppfattning. En representation kan alltså aldrig mäta sig med den fysiska upplevelsen. För att komma i närheten av ett återberättande av upplevelsen i första hand kan det kanske vara till fördel använda sig av någon typ av representation, eller en kombination av olika representationer, där man försöker fånga så många av landskapets kvaliteter som möjligt. Ett berättande om landskapet i text kan till exempel användas som komplement till mer visuella representationer.

5. Slutsatser

För att förstå landskapet som ett scenografiskt objekt behöver människan inget annat verktyg än synen. För att få förståelse för landskapets kontext och djupare intryck krävs dock att människan använder sig av flera sinnen. Uppsatsen har betraktat landskap som ett dynamiskt samspel mellan människa och plats, där människans individuella upplevelser är av stor vikt för landskapet som helhet. Fokus har legat på ett fenomenologiskt synsätt, och därmed på människans relation till och interaktion med sin omgivning. En inledande slutsats som kan dras efter att ha undersökt begreppet sinnesupplevelser i både teori och praktik är att själva upplevelsen av en plats, vad som händer när människa och plats interagerar, har att göra med tre saker: plats, situation och individ. Det kan beskrivas mer utförligt såhär:

1. Platts specifika aspekter: har att göra med rena designmässiga detaljer, som till exempel topografi, siktlinjer, vegetation osv.
2. Den specifika situationen: hur är vädret vid den situation som en person väljer att besöka en plats? Vilken årstid infinner sig besöket? Vilken tid på dygnet? Situationsaspekter har också att göra med hur besökaren av platsen mår just den dagen som besöket inträffar, och i vilken kontext som besöket äger rum. Människans sinnesstämning, såväl som anledning till besök har stor inverkan på upplevelsen av platsen, till exempel så är min upplevelse av skogskyrkogården olik den upplevelse som en sörjande känner av när han/hon promenerar längs sju brunnars stig på väg till en nära anhörigs begravning.
3. Människans individuella tolkning: som diskuterats tidigare har människans individuella bakgrund stor betydelse för hur vi tolkar en plats. Vår kulturella bakgrund och tidigare erfarenheter, såväl som de allra första sinnesupplevelser vi har som barn, har inverkan på vår upplevelse och tolkning av en plats idag. Även vårt förhållande till platsen har stor betydelse, där kunskap om platts specifika attribut har en betydande roll. Hur mycket vi vet om platsen i förväg, eller om vi har spenderat mycket tid på platsen tidigare, har också att göra med hur vi sedan upplever platsen.

Landskapsupplevelse verkar handla både om kroppslig upplevelse (sinnesupplevelser) och förväntningar (mentala processer), vilket innebär att sinnesupplevelserna har en viktig roll i landskapsupplevelsen och att tolkningen av sinnesupplevelserna är kärnan i hur ett landskap uppfattas. Vikten av att ta hänsyn till sinnesupplevelser i ett landskapsarkitektoniskt teoretiskt perspektiv kan ses genom att sinnesupplevelser påverkar människan, liksom att vi kan lära oss mycket om landskapet genom kroppslig interaktion. Sinnesupplevelser kan således påverka forskning kring landskapsupplevelser och tillföra ett nytt perspektiv jämfört med att se enbart till landskapets visuella funktion. Baserat på uppsatsens teoretiska beskrivningar kring landskapsupplevelse kan sinnesupplevelser anses vara ett värdefullt perspektiv inom landskapsteori, om så bara för att få ett annat perspektiv eller djupare förståelse för hur och varför människan interagerar med landskapet och vilka kvaliteter kroppslig interaktion kan medföra.

När det gäller sinnesupplevelser i en landskapsarkitektonisk praktik kan de innebära en värdefull input till i huvudsak kvalitativ landskapsanalys. Uppsatsen visar även exempel på ett arkitektoniskt landskap där sinnesstämmningar har använts som ett gestaltningsverktyg, vilket anses ha många positiva konsekvenser. Att förmedla sinnesupplevelser genom ett fysiskt landskap verkar, baserat på resultaten i denna uppsats, den mest effektiva metoden, eftersom att representationer av sinnesupplevelser i landskapet enbart kan återberätta en liten del av den ursprungliga upplevelsen. Dock kan representationer medföra att människan ger sig ut i landskapet för att ta del av dessa upplevelser genom kroppslig interaktion.

6. Avslutande kommentarer

Målen med denna uppsats har varit att uppmärksamma sinnesupplevelsens breda betydelse inom landskapsarkitekturen, undersöka alternativa sätt att uppleva, analysera och förmedla landskap, och beskriva sinnesupplevelsens betydelse för den landskapsarkitektoniska arbetsprocessen, genom att behandla sinnesupplevelsernas betydelse för upplevelse av landskap ur både ett teoretiskt och ett praktiskt perspektiv. Syftet har varit att skapa diskussionsunderlag kring metoder för att integrera analys och förmedling av sinnesupplevelser i landskapsarkitektens arbetsprocess.

Uppsatsen tillkom som ett ifrågasättande till den visuella dominans som kan upplevas i landskapsarkitektoniska sammanhang. Att uppleva landskap är något som är starkt kopplat till den mänskliga kroppens interaktion med sin omgivning, vilket tas upp inom uppsatsens samtliga ämnesområden. Landskapet är inte enbart visuellt, det är sensuellt: någonting som upplevs genom alla människans sinnen. Genom sinnesupplevelser får vi inte bara en meningsfull kontakt med landskapet, utan sinnesupplevelser genererar även andra kvalitativa upplevelser som estetiska upplevelser och rekreation. Sinnesupplevelser kopplar ihop människan med både sin egen, såväl som det upplevda landskapets historia. Därigenom får vi kunskap om både platsen och oss själva.

Sinnesupplevelsers betydelse för landskapsarkitekturen har genom uppsatsen framkommit vara stor, inte minst i samband med analys av utemiljöer. Jag hoppas att uppsatsen kan inspirera till ett ökat användande av sinnesupplevelser i landskapsarkitektens arbetsprocess, då de bland annat kan ses som ett värdefullt komplement till de analysmetoder som idag dominerar i vår yrkesgrupp. Sinnesupplevelser kan fungera inte bara som en metod att analysera landskap, utan även som ett argument till ett högre rekreativt värde, då dess tydliga samband till positiva upplevelser hos människor genererar rekreation. Kunskap om hur den mänskliga kroppen förhåller sig till sin omgivning kan även fungera som riktlinjer vid gestaltning, vilket har visats genom exemplet Skogskyrkogården i Enskede, där användandet av olika sorters växtmaterial, topografiska skillnader och rumslighet har bidragit till sinnliga dimensioner.

Landskapet är inte bara visuellt, det är sensuellt. Genom sinnesupplevelser sätts landskapet in i en större kontext, där det inte bara betraktas som ett i huvudsak visuellt objekt, utan som en plats att vistas i. Sinnesupplevelser anses vara både effekten av och grunden till landskaps-tolkning. Vidare anses de ha en stark koppling till människans fantasi, såväl som människans minne. Sinnesupplevelser kan öka både gemene man och landskapsarkitektens förståelse för landskapet som en helhet, såväl som ett samspel med människans kropp. Slutligen är sinnesupplevelser en bidragande aspekt i människans personliga utveckling och rumsuppfattning, såväl som grunden till människans känslor för och kring ett landskap. Människor består av sinnesupplevelser och landskap är vad som sker när människan interagerar med sin omgivning. Sinnesupplevelser är även förutsättningen för ett samspel mellan människa och omgivning. Är sinnesupplevelse då lika med landskap?

Framtida studier

Det är flera nya frågor som väckts i samband med detta arbete, huvudsakligen kring sinnesupplevelser i ett praktiskt landskapsarkitektoniskt perspektiv, till exempel:

- Hur kan analys av sinnesupplevelser tas in i undervisningen?
- Behövs utvecklingen av fler analysmetoder som rör sinnesupplevelser?

Det kan också vara intressant att studera vidare de samband som finns kring sinnesupplevelsers tydliga koppling till barndomen och människans personliga utveckling.

Figur 35. Kvällssol över Almhöjden. Foto: Malin Christensson (2015-04-11).

"Later, I sit on the bench just inside the cemetery entrance on an overcast summer evening. A man cycles by. A woman leaves. A huge hare lopes across the grass. The birds are in full song – many different songs. Then, black smoke rises from the crematorium chimney for a few, brief moments, and is gone, dissipating, floating off into the sky. A bird flies in and perches on the top of the cross. And then, at last, the light comes; a low, golden light bringing the landscape alive." (Spirn, 1998, s. 62)

7. Referenser

Otryckta källor

Muntliga källor

Bergsjö, Ann, professor på SLU Alnarp, Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning, intervju och epostkommunikation om analysmetod, 2015-03-05.

Elektroniska källor

European Landscape Convention, online fördrag, tillgänglig via:
<http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/176.htm> [2015-03-20].

Världsarvet Skogskyrkogården a, hemsida, länken *Fakta/Historia*, tillgänglig via:
<http://www.skogskyrkogarden.se/fakta/historia.php> [2015-03-02].

Världsarvet Skogskyrkogården b, hemsida, länken *Världsarv/Upplevelsedesign*, tillgänglig via:
<http://www.skogskyrkogarden.se/varldsarv/upplevelsedesign.php> [2015-03-04].

Tryckta källor

Ackerman, Diane (1990), *The Natural History of the Senses*, New York: Vintage Books.

Andersson, Torbjörn (1997), Appearances and Beyond: Time and Change in Swedish Landscape Architecture, *The Journal of Garden History*, Vol. 17, Nr. 4, s. 278-294.

Antrop, Marc (2000), Background concepts for integrated landscape analysis, *Agriculture, Ecosystems and Environment*, nr 77, s. 17-28.

Antrop, Marc (2005), Why landscapes of the past are important for the future, *Landscape and Urban Planning*, Nr 70, s. 21-34.

Antrop, Marc (2013), A brief history of landscape research, I: Howard, Peter; Thompson, Ian & Waterton, Emma (red.), *The Routledge Companion to Landscape Studies*, New York: Routledge, s. 12-23.

Bingley, Amanda (2003), In here and out there: Sensations between Self and landscape, *Social & Cultural Geography*, Vol. 4, Nr. 3, s. 329-345.

Bloomer, Kent C. & Moore, Charles W. (1977), *Body, Memory, and Architecture*, New Haven & London: Yale University Press.

Bowring, Jacky (2007), Sensory deprivation: Globalisation and the phenomenology of landscape architecture. I: Stewart et. al. (red.), *Globalisation and landscape architecture: Issues for education and practice*, St. Petersburg: St. Petersburg State Polytechnic University Publishing House, s. 81-84.

Brook, Isis (2013), Aesthetic appreciation of landscape, I: Howard, Peter; Thompson, Ian & Waterton, Emma (red.), *The Routledge Companion to Landscape Studies*, New York: Routledge, s. 108-118.

Brown, Kirk W.; Ryan, Richard M. & Creswell, David (2007), Mindfulness: Theoretical Foundations and Evidence for its Salutary Effects, *Psychological Inquiry: An International Journal for the Advancement of Psychological Theory*, Vol. 18, Nr. 4, s. 211-237.

Carlson, Allen (1979), Appreciation and the Natural Environment, *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 37, Nr. 3, s. 267-275.

Carlson, Allen (2009), *Nature and Landscape: An Introduction to Environmental Aesthetics*, New York: Columbia University Press.

Constant, Caroline (1994), *The Woodland Cemetery: Toward a Spiritual Landscape*, Stockholm: Bygghörlaget.

Carolan, Michael S. (2008), More-than-Representational Knowledge/s of the Countryside: How We Think as Bodies, *Sociologia Ruralis*, Vol. 48, Nr. 4, s. 408-422.

Chenoweth, Richard E. & Gobster, Paul H. (1990), The Nature and Ecology of Aesthetic Experiences in the Landscape, *Landscape Journal*, Vol. 9, Nr. 1, s. 1-8.

Constant, Caroline (1994), *The Woodland Cemetery: Toward a Spiritual Landscape*, Stockholm: Bygghörlaget.

Crouch, David (2013), Landscape, performance and performativity, I: Howard, Peter; Thompson, Ian & Waterton, Emma (red.), *The Routledge Companion to Landscape Studies*, New York: Routledge, s. 119-129.

Cullen, Gordon (1971), *The Concise Townscape*, London: Architectural Press.

Dakin, Susan (2003), There's more to landscape than meets the eye: towards inclusive landscape assessment in resource and environmental management, *The Canadian Geographer*, Vol. 47, Nr. 2, s. 185-200.

Dee, Catherine (2007), 'The imaginary texture of the real...' critical visual studies in landscape architecture: contexts, foundations and approaches, *Landscape Research*, Vol. 29, Nr. 1, s. 13-30.

Frings, Marcus (2002), The Golden Section in Architectural Theory, *Nexus Network Journal*, Vol. 4, Nr. 1, s. 9-32.

Gehl, Jan (2006), *Life Between buildings*. 6th edition, Skive: The Danish Architectural Press.

Grahn, Patrik & Stigsdotter, Ulrika K. (2010), The Relation between Perceived Sensory Dimensions of Urban Green Space and Stress Restoration, *Landscape and Urban Planning*, Vol. 94, Nr. 3-4, s. 264-275.

Hart, Vaughan (1996), Sigurd Lewerentz and the “Half-Open Door”, *Architectural History*, Vol. 39, s. 181-196.

Howard, Peter (2013), Perceptual lenses, I: Howard, Peter; Thompson, Ian & Waterton, Emma (red.), *The Routledge Companion to Landscape Studies*, New York: Routledge, s. 43-53.

Jacks, Ben (2007), Walking and Reading in Landscape, *Landscape Journal*, Vol. 26, Nr. 2, s. 270-286.

Jakobsson, Anna (2009), *Experiencing Landscape While Walking – On the Interplay between Garden Design, Sensory Experience and Medical Spa Philosophy at Ronneby Spa*, Diss. Alnarp: Sveriges Lantbruksuniversitet.

Johansson, Bengt O.H. (1996), *Tallum – Gunnar Asplunds & Sigurd Lewerentz skogskyrkogård i Stockholm*, Stockholm: Byggeförlaget.

Jütte, Robert (2005), *A History of the Senses – From Antiquity to Cyberspace*, Cambridge: Polity Press.

Kaplan, Rachel (1985), The analysis of perception via preference: A strategy for studying how the environment is experienced, *Landscape Planning*, Vol. 12, Nr.2, s. 161-176.

Kaplan, Stephen (1979), Perception and landscape: Conceptions and misconceptions, I: *Proceedings of Our National Landscape Conference*, USDA Forest Service General Technical Report PSW 35, s. 241-248.

Lange, Eckart (2011), 99 volumes later: We can visualise. Now what?, *Landscape and Urban Planning*, Vol. 100, s. 403-406.

Lothian, Andrew (1999), Landscape and the Philosophy of Aesthetics: is Landscape Quality Inherent in the Landscape or in the Eye of the Beholder?, *Landscape and Urban Planning*, Vol. 44, Nr. 4, s.177-198.

Lynch, Kevin (1990), *City Sense and City Design: Writings and Projects by Kevin Lynch*. Edited by Tridib Benerjee and Michael Southworth, Cambridge: MIT Press.

Macpherson, Hannah (2010), Non-Representational Approaches to Body-Landscape Relations, *Geography Compass*, Vol. 4, Nr. 1, s. 1-13.

Macpherson, Hannah (2005), Landscape’s ocular-centrism – and beyond?, I: Tress et al. (red), *From Landscape Research to Landscape Planning – Aspects of Integration, Education and Application*, New York: Springer, s. 95-104.

Merleau-Ponty, Maurice (2002[1962]), *Phenomenology of Perception*, New York and London: Routledge.

Nohl, Werner (2001), Sustainable Landscape Use and Aesthetic Perception – Preliminary Reflections on Future Landscape Aesthetics, *Landscape and Urban Planning*, Vol. 54, Nr. 1-4, s. 223-237.

Pallasmaa, Juhani (2007a), Embodied Experience and Sensory Thought, *Educational Philosophy and Theory*, Vol. 39, Nr. 7, s. 769-772.

Pallasmaa, Juhani (2007b), New Architectural Horizons, *Architectural Design, Special Issue: Landscape Architecture Site/Non-Site*, Vol. 77, Nr. 2, s. 16-23.

Pallasmaa, Juhani (2010), Hapticity and Time – Notes on Fragile Architecture, *The Architectural Review*, Nr. 1239, s. 78-84.

Pallasmaa, Juhani (2012a), *The Eyes of the Skin – Architecture and the Senses*, 3. ed, West Sussex: John Wiley and Sons, Ltd.

Qiu, Ling & Busse Nielsen, Anders (2015), Are Perceived Sensory Dimensions a Reliable Tool for Urban Green Space Assessment and Planning?, *Landscape Research*, DOI: 10.1080/01426397.2015.1029445.

Seamon, David (2000), A Way of Seeing People and Place: Phenomenology in Environment-Behavior Research, I: Wapner, S.; Demick, J.; Yamamoto, C.T. & Minami, H. (red) *Theoretical Perspectives in Environment-Behavior Research*, New York: Springer US, s. 157-178.

Scott, Alister; Carter, Claudia; Brown, Katrina & White, Vicki (2009) ‘Seeing is Not Everything’: Exploring the Landscape Experiences of Different Publics, *Landscape Research*, Vol. 34, Nr. 4, s. 397-424.

Spirn, Anne Whiston (1998), *Language of Landscape*. New Haven and London: Yale University Press.

Swaffield, Simon R. (2002), *Theory in landscape architecture: a reader*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Szanto, Catherine (2010), *Experiential analysis of Versailles: a methodology to teach spatial thinking*, Landscape Architectural Department, Istanbul Technical University, “Cultural Landscape”, 27th Eclac Conference, Sep 2010, Istanbul, Turkey, s. 971-982.

Szanto, Catherine (2011), Analysis of spatial experience. The example of the garden of Versailles, *Tájépítészeti és Kertművészeti Folyóirat / Journal of Landscape Architecture and Garden art*, Budapest, Université Corvinus, Nr. 23, s. 32-47

Tuan, Yi-Fu (1990 [1974]), *Topophilia – A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values*. New York: Columbia University Press.

Tuan, Yi-Fu (2008 [1997]), *Space and Place – The Perspective of Experience*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Ward Thompson, Catharine (1998), *Review of research in landscape and woodland perception, aesthetics and experience*, Edinburgh: Forestry Commission.

Ward Thompson, Catharine (2011), Linking landscape and health: The recurring theme, *Landscape and Urban Planning*, Vol. 99, Nr. 3-4, s. 187-195.

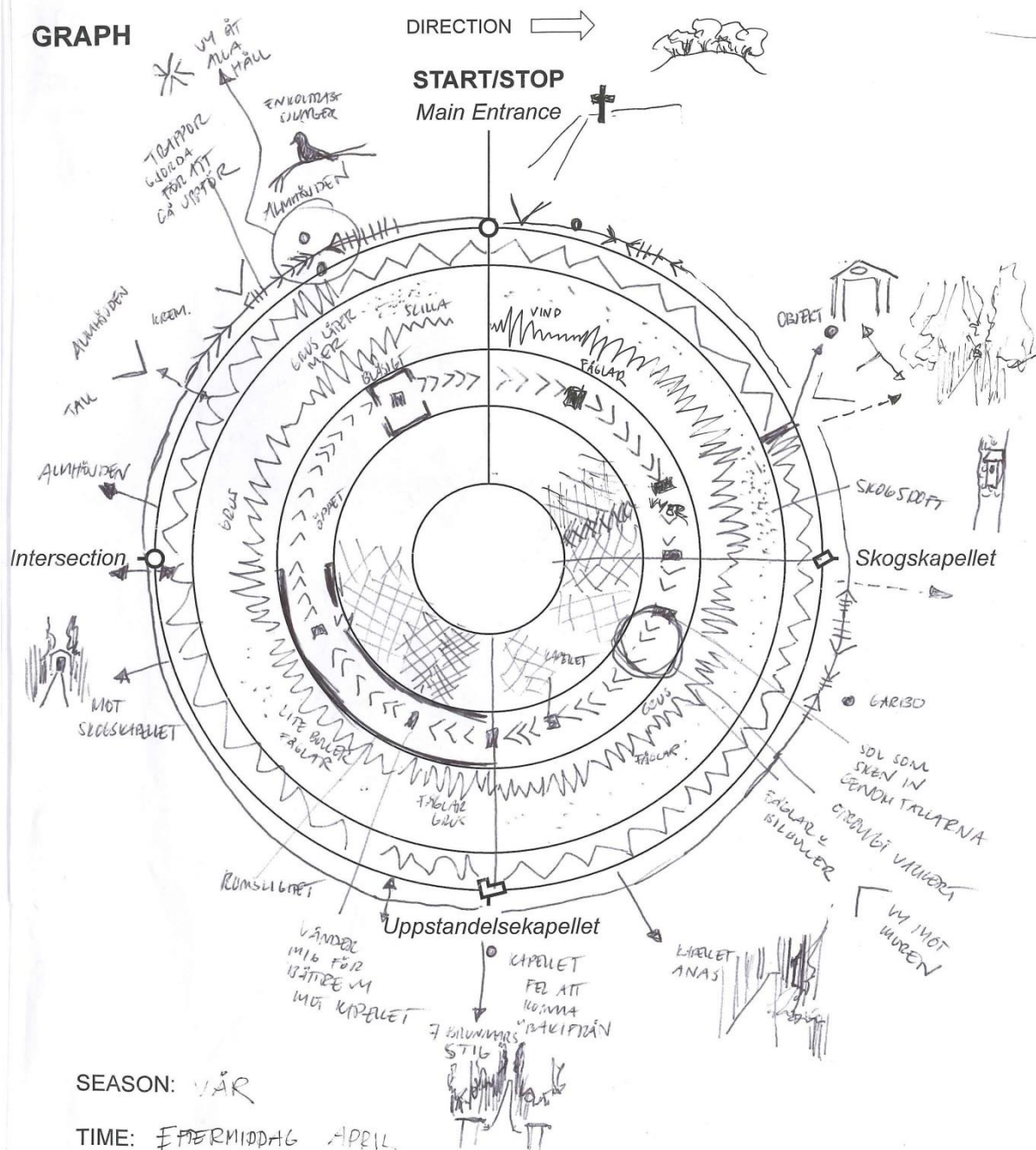
Ward Thompson, Catharine (2013), Landscape perception and environmental psychology, I: Howard, Peter; Thompson, Ian & Waterton, Emma (red.), *The Routledge Companion to Landscape Studies*, New York: Routledge, s. 25-42.

Wylie, John (2013), Landscape and phenomenology, I: Howard, Peter; Thompson, Ian & Waterton, Emma (red.), *The Routledge Companion to Landscape Studies*, New York: Routledge, s. 54-65.

Wattchow, Brian (2013), Landscape as a sense of place: a creative tension, I: Howard, Peter; Thompson, Ian & Waterton, Emma (red.), *The Routledge Companion to Landscape Studies*, New York: Routledge, s. 87-97.

Zube, Ervin H., Sell, James L. & Taylor, Jonathan G. (1982), Landscape perception: research, application and theory, *Landscape Planning*, Nr 9, s. 1-33.

8. Bilaga: analysresultat

SEASON: VÅR

TIME: ~~F~~ERMIDDAG APRIL

WEATHER: SOL

TIME OF PATH: E.M. 1. MOLN

NAME: MALIN

STATE OF MIND:

